

રાજાજીની વાતો

સ્થાન કાર્યાલય : : અમદાવાદ

સ ર સ્વ તી ગ્રન્થ મા લા

યો જ ના

શૂનરાતમાં જે જાગૃતિ આવી છે તેને પોર્ષે,
ટકાવે અને વધારે; દેશાભિમાન જાગૃત થાય;
તેમજ રાષ્ટ્રનિર્માણ કરવામાં જોડતા સદ્ગુણો
ખીલે તે માટે જીવદાનુદા દેશોમાં થએલી
ક્રાન્તિઓના ઇતિહાસ, ક્રાન્તિકારક મહાન
પુરુષોના જીવનચરિત્રો, ઐતિહાસિક વાર્તાઓ,
તેમજ ખેડૂતો, ગરબરો, કારીગરો અને સ્ત્રીઓ
જે આજનાં જીવનમાં કચરાઈ રહેલ છે તેમનાં
જીવનમાં નવું ચેતન પ્રગટે એવાં સાહિત્ય આ
માળા દ્વારા આપવામાં આવે છે.

વાર્ષિક પૃષ્ઠસંખ્યા લગભગ ૭૦૦
લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૨;
પરદેશના રૂ. ૩.

જાતિને જાગૃત કરનારું સાહિત્ય દેશના
યુવકો ઉપર ખાસ્સાની પેઠે ફેંક્યા જવું,
આંખ અને ખંડેરાના કાન ઉઘાડી
નાંખવા એ આ ગ્રન્થમાળાનું મત છે.
નરસિંહભાઈ પટેલ

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

પહેલા વર્ષનાં પુસ્તકો

વીર વલ્લભભાઈ ૦-૨-૬

રાજજીની વાતો ૦-૩-૦

અમેરિકાનું

સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ ૦-૪-૦

જાતકકથા મંથન ૦

ક્રાન્તિ ૦-૬-૦

ક્રાન્તિકારી લક્ષ ૦-૩-૦

“૧૮૫૭” [અળવાની

ખીજ આજુ] ૦-૩-૬

ઈટાલીનો મુક્તિયુદ્ધ ૦-૬-૦

ગરીબની હાય ૦-૩-૦

(ટપાલખર્ચ જુદું)

થોડા જ સેટો ખાકી છે
આખો સેટ લેનારને
ફ્રિયા બેમાં મળશે.

અંખડના એજન્ટ: સી. જમનાદાસની કું, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૨૮૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રાજાજીનીયાતો

વિષય ૩૬૪૪:૩

રાજાજીની વાતો

મૂળ લેખક
ચક્રવર્તિ રાજગોપાલાચાર્ય

પ્રકાશક
પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અમદાવાદ

ત્રણ આના

સંચાલક અને પ્રકાશક
 રણછોડભાઈ કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી
 પ્રસ્થાન કાર્યાલય
 અ મ દા વા દ

૩૨૦૦ અહેલી આવૃત્તિ સં. ૧૯૮૫
 ૨૦૦૦ બીજી આવૃત્તિ સં. ૧૯૮૬

૧૯૮૬-૧૫૨૮૩

ગ્રાહકોને આપવા
 ૦-૨-૦ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 ટપાલખર્ચ માફ ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ ટપાલખર્ચ વધુ

મુદ્રક

ભોગીલાલ રણછોડલાલ પટેલ
 સુર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
 પાનકોરનાકા : અ મ દા વા દ

પહેલી આવૃત્તિનું નિવેદન

‘સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા’નું પહેલું પુસ્તક ‘વીર વલ્લભભાઈ’ બહાર પડ્યા પછી માત્ર દશ જ દિવસમાં તેની ત્રણ હજાર નકલની પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થઈ ગઈ. માગ તો ચાલુ જ હતી એટલે બીજી આવૃત્તિ કાઢી અને તે પણ દશ જ દિવસમાં ખપી જવાથી ત્રીજી આવૃત્તિ સરદાર સાહેબના વડોદરાના વિદ્યાર્થી-કેન્દ્રવનના—‘મહાપુરુષ તરીકે’ના—એક વધુ ચિત્ર સાથે બહાર પાડી. ચૂંકા માળાના પ્રથમ પુસ્તકને વિરલ રીતે સત્કારવા બદલ ગૂજરાતી આલમનો હું આભાર માનું છું.

સાથેસાથે, ‘વીર વલ્લભભાઈ’ના પુસ્તકમાં જગ્યાના અભાવે તેના લેખક શ્રી. મહાદેવ દેશાઈનો તેમ જ પોતાનો હક ઉઠાવી લઈ આ માળામાં તે પુસ્તક આપવાની ઉદારતા બદલ શ્રી. જીગતરામ દવેનો આભાર માની શક્યો નહોતો તે જાહેર રીતે માનવાની તક અહીં લઉં છું.

આમ તરતોતરત ત્રણ આવૃત્તિ કાઢવી પડી હોવાથી આ બીજું પુસ્તક બહાર પાડતાં વિલંબ થયો છે. આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીના જેલ ગયા પછી તેમના પદ્મશિખ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી. ચક્રવર્તિ રાજગોપાળાચાર્યની ત્રણ વાર્તાઓ આપી છે. રાજ-જીનો પરિચય ગૂજરાતની જનતાને આપવાની હવે ભાગ્યે જ જરૂર હોય. ‘નવજીવન’માંના તેમના લેખો દ્વારા, મહાત્માજીના જેલ ગયા પછી અસહકારના ત્રિવિધ કાર્યક્રમને સફળ કરવા આદરેલા દેશભ્રમણ દરમિયાન આપેલાં ભાષણો દ્વારા, ગયાની મહાસભામાં ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં તેમની ગાદી સાચવવાનું કામ સફળતાપૂર્વક પાર પાડી તેમના સિદ્ધાંતોનો મહાસભા પાસે ફરી સ્વીકાર કરાવવા કરેલાં હૃદયંગમ અને સચોટ દલીલયુક્ત ભાષણો દ્વારા,

અને ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી તેમની ‘જેલડાયરી’ દ્વારા ગૂજરાત તેમને ઓળખે છે જ.

રાજગુની ખરી ખૂબી તેમની સરળતામાં છે. એમનામાં જરાયે આડંબર કે કૃત્રિમતા નથી. કાકા સાહેબના શબ્દોમાં કહું તો ‘શ્રી. રાજગોપાળાચાર્યની લેખનશૈલીમાં હીરાની ચમક નથી, ખજૂરની અણી નથી, પણ મોતીનું લાવણ્ય અને સ્ફટિકની પારદર્શકતા છે.’

રાજગુણે ઘણી વાર્તાઓ લખી છે તેમાંની આ ત્રણ વાર્તાઓ છે. પહેલી ‘મુકુંદનનું પ્રાયશ્ચિત્ત’ ‘નવજીવન’માં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે અને બીજી બે ‘યંગ ઇન્ડિયા’માં પ્રસિદ્ધ થયેલી હોઈ તેનો અનુવાદ મેં યથાશક્તિ કર્યો છે. આ વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાની અનુમતિ આપવા બદલ ‘નવજીવન’ના વ્યવસ્થાપક શ્રી. મોહનલાલ ભટ્ટનો હું આભારી છું. અનુવાદ કરવાનો મારો આ પ્રથમ જ પ્રયાસ છે અને એ સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ માટે શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનો આભારી છું.

આશા છે કે ગૂજરાત આ પુસ્તકને પણ એવું જ ઉત્તેજન આપશે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અ મ દા વા દ
ધનતેરશ, ૧૯૮૪

}

રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રો
પ્રકાશક

*

*

*

બીજી આવૃત્તિનું નિવેદન

પહેલી આવૃત્તિમાં ‘જીવલેણ ગાંડું’ નામની એક લાંબી વાર્તા આપી હતી તે હાલની દર્શનિષેધની પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી હોવાથી તે વાર્તા સચિત્ર કરી જુદા પુસ્તકાકારે દરિદ્ર-નારાયણ જ્ઞાનપ્રચારમાળામાં આપવાની યોજના કરી છે. તેને બદલે આ આવૃત્તિમાં બીજી ચાર વાર્તાઓ ઉમેરી છે જે વાંચકોને પસંદ પડશે જ.

પ્રાત્નણીનો બાળક

૧

“હા ય હાય, મારું રતન ક્યાં બોવાયું? ફળિયામાં બેસાડીને હું હમણાં જ ગઇ હતી. એ તો મારી આંખ, મારું રતન. મારું રતન કોણ ઉપાડી ગયું હશે?”

આમ જૂમ પાડતી રાધા હાંફળીફાંફળી આમતેમ ગાંડીની જેમ દોડતી હતી; એને રડવું કે હસવું એનું ભાન નહોતું, વસ્ત્રનું ચે ભાન નહોતું. તેનો સાદ ફાટી જતો હતો. બિચારી મનમાં આશા બાંધી બેઠી હતી કે છોકરો કાલે સવારે મોટો થશે ને મજ નોધારીને આ સૂના સંસારમાં કંઇક આધાર થશે. જીવાનીમાં જ બિચારી એકલો-અનાથ થઇ પડી હતી.

“હું કહેતી જ હતી કે એ કર્મફૂટેલ કંદોરો એને ન પહેરાવો. તમારા પોતાનાં જ કર્મ ફૂટેલાં છે એ બહુ હતું. પાસેના ઘરમાં લક્ષ્મીને પૂછી તો આવો કે મશ્કરીમાં છોકરું સંતાડ્યુંકર્યું તો નથી?”

“કાલે ચોર આવ્યા હતા ખરા. એ ટોળી પર મને વહેમ આવ્યો જ હતો. છોકરો તેડીને હું તેમને લોટ આપતી હતી. એ અભાગિયાઓની નજર તો પેલા સોનાના કંદોરા પર ને કંદોરા પર જ હતી.” ડોશીનું-રાધાની માનું-કહેવું સાચું હતું. ગામને પાદર લક્ષ્મી લોકોની ટોળી ઊતરી હતી ને સોનાના કંદોરાને લોભે તેઓ રાધાનું બાળક ચોરી ગયા હતા. તે દહાડાથી બિચારી રાધા બાવરી થઇ ગઇ.

*

*

*

લંગીવાડામાં લખી કરીને એક બાઇ આંગણમાં વાસીદું કરતી હતી.

‘સાંભળો છો કે ? આમ આવો, જુઓ ભગવાને આપણે સારું ભેટ મોકલી છે.’ તેનો ધણી દોડી આવ્યો ને અચરજ બોલ્યું. ભીંત પાસે ઉકરડો હતો; તેના ઉપર ઝાંખરાં ગિચાં હતાં, ત્યાં એક નાનકડું સુંદર બાળક પડ્યું હતું.

એક મોટો નાગદેવ ફેણ માંડીને બાળકની રક્ષા કરતા હતા.

“એને કંઈ કરતા નહિ હં. એ તો સાક્ષાત્ ભગવાન આપણે માટે ભેટ લઈને પધાયો છે.” પણ લખીની બિચારીના વિનવણી ફાણ માને ? પેમો લંગી ઘરમાં દોડી જઈને એક મોટો ઘોઠો લઈ આવ્યો. નાગ ઝાંખરામાં ચાલ્યો જતો હતો, પણ ત્યાં તો તેના માથા ઉપર ધડ દઈને ઘોઠો પડ્યો ને તેના રામ રમી ગયા.

“અરરર ! આ તમે શું કર્યું ?” રડતાં રડતાં લખીએ પેલું બચ્ચું હસ્યા કરતું હતું તેને તેડી લીધું ને ધવડાવ્યું.

“હાય, બિચારું કેટલું બધું બૂખ્યું છે. નાગદેવને તમે માયાં છે, પણ હવે પ્રભુ જાણે શી ચે આફત માથે આવવાની હશે. આપણે એક બાળક ગુમાવ્યું એટલું બસ નહિ હોય, કાં તો !”

ત્રણ દહાડા પછી પેમાને શીળી નીકળ્યા. ગામમાં શીતળાના વાયરા હતા, એટલે તેને શીતળા નીકળ્યા એમાં નવાઈ જેવું નહોતું. પણ લખીએ તો માની લીધું કે નાગદેવને માર્યાનું પાપ જ નડ્યું. તળાવને કાંઈ ચરમાળિયાની જગ્યા હતી ત્યાં તેણે કેટલા ચે ધૂપદીપ કર્યા. પણ બધું અફળ ગયું. પેમો તો લખીને વિધવા મેલીને ચાલતો થયો.

પેમે દેવું મૂકતો ગયો હતો. ભંગીવાડાના બીજા ભંગીઓની પેઠે તેને એ દારૂનો ચસ્કો લાગ્યો હતો. તેની અને તેની વહુની બેઠીની કમાણી ભેગી કરતાં તો એ તેમનો ખર્ચ પૂરો ન થતો. એક મુસલમાને પૈસા ધીરેધીરે લગાડ કરીને ઘરમાં પીતળનાં થોડાં વાસણુ હતાં તે, કાદાળી, પાવડો વગેરે જેમાં કંઈક માલ હતો તે બધું ઉપાડી ગયો. લખી બિચારી હાથ વેચ કરતી ને ગાળો ભાંડતી જ રહી.

સુધરાઈના પ્રમુખ ભલા માણસ હતા. તેમણે બંધાઓનો રોજ વધારી આપ્યો. આથી દારૂડિયા ધણીની સાથે તેનો સંસાર ચાલતો હતો તે કરતાં વિધવા દશામાં લખી વધારે સુખળી થઈ.

પેલા બાળકને પણ શીતળા નીકળેલા, પણ ઇશ્વરની દયાથી તેને જોરથી નીકળ્યા નહિ, મોઢા ઉપર થોડાક ફોલા નીકળીને મટી ગયા. ઉકરડેથી જડી આવેલું બાળક ભંગીના છોકરા તરીકે ઊછર્યું. પણ ભંગીના કામમાં એનો હાથ કેમે કયો બેઠો નહિ.

*

*

*

છોકરાનું નામ પેથો પાડયું હતું. તે રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર જઈને મજૂરને કામે લાગ્યો. રોજ સાંજે આનો બે આના લાવીને માને આપતો. મા ઘરડી થઈ હતી, છતાં હજુ સુધરાઈમાં જુવાનની પેઠે કામ કરતી જ હતી પેથો બહુ જ ચાલાક હોવાથી સ્ટેશનનાં માણસોમાં સૌને વહાલો થઈ પડ્યો. પણ ગમે તેવો તો એ તે ભંગીનો છોકરો, તેની હદમાં રહીને જ તેણે કામસેવા કરવી જોઈએ.

એક દિવસ ગાડી આવતાં તે પહેલા વર્ગના એક ડયા પાસે જઈ પહોંચ્યો. બે બીજા મજૂર છોકરાઓ પણ તે જ ડયા તરફ દોડી ગયા. મુસાફર કોઈ લિટ્ટુ ગ્રહસ્થ હતા. તે મોટા અધિકારી જેવા દેખાતા હતા, એટલે મજૂરી મળતી મળવાનો મંભવ હતો. તેમણે બધો સામાન પેથાને સોંપી દીધો. પેલા બીજા છોકરાઓને

અદેખાઈ આવી એટલે એક જણે કહ્યું: “ સાહેબ, એ તો લંગીનો છોકરો છે. ”

“ લંગી છે ? ” એ મોટા માણસ ગુસ્સાથી ગરજી ઊઠ્યા. તેમણે પેથા પાસેથી સામાન ખૂંચવી લીધો ને તેને ડાબામાંથી કાઢી મેલ્યો.

પેથો ખિચારો મારની બીકથી નાસી ગયો. પણ હવે તો મોટું થઇ ગયું હોવાથી યુરોપિયન મુસાફરોમાં પણ તેને કામ મળે તેમ રહ્યું નહોતું.

પેલા મોટા માણસ સ્ટેશન માસ્તરની ઓફિસ પાસે ઘડીવાર ઊભા રહ્યા અને ઊંચ વર્ણના મુસાફરો તથા લંગી મજૂરોના પ્રશ્ન સંબંધ કંઇક વાતચીત કરી. સ્ટેશન માસ્તરે દિલગીરી દર્શાવી. લોકોનો ધસારો કંઇક કમી થયો ત્યારે સ્ટેશન માસ્તરે હાક મારી: “ અલ્યા પેથા, તું બ્રાહ્મણોના સામાન ઉપાડવા કેમ જાય છે ? ”

“ સાહેબ, હું જાણી જોઇને નથી જતો, પણ આજે તો એ સાહેબે પોતે જ મને તેમનો સામાન સોંપેલો. ”

“ ગાંડિયા, તું ઉપરથી એવો રૂપાળો ને ચાક્રાક લાગે છે કે તારી ન્યાત એ ક’ની શક્યા નહિ હોય. પણ હવેથી એવું નહિ કરતો. ” તે દહાડે પેથો ખિચારો મા પાસે ખાલી હાથે ગયો.

“ આ, આજ કંઈ નસીબે ચારો ન દીધી, ” એમ કહીને તેણે બધી વાત માને કહી સંભળાવી.

“ ભલે આપણે લંગી રહ્યા; એમાં શું ખોટું થઇ ગયું ? એ લોકોનું લોહી રાતું હશે અને આપણું કાળું હશે ? તેમની કાયા સોનારૂપાની હશે ને આપણી હાડમાંસની ! પણ તું એવાના ડાબામાં ગયો જ શું કામ ? ગાડીમાં ગોરા લોકો નહોતા ? ”

“ ડાબા બહાર પટાવાળાઓને જોઇને મને લાગ્યું, કોઇ ગોરા સાહેબ અંદર હશે, તેથી હું ત્યાં ગયો. ”

“ હશે, બેટા, કોઇક દિવસ એમ પણ હોય. જા, હવે ઘેંસ કરી રાખી છે તે પી લે. ગરીબને પાળનાર હજાર હાથવાળો બેઠો છે.”

*

*

*

આજે પેથાને સારા શુદ્ધ થયા હશે. તેને રોજથી બમણી કમાણી થઇ. હરબલચે ઘર ભણી તે દોડ્યો આવતો હતો, ત્યાં રસ્તા ઉપરની હોટેલ પાસે તેના જેવા બેચાર મજૂર છોકરાઓને ભજિયાં ખાતાં તેણે જોયા. એને પણ મનમાં થઈ ગયું કે એકાદ આનાનાં ભજિયાં લઇને ખાઇએ. દુકાનવાળા પાસે તેણે ભજિયાં માગ્યાં.

એક મજૂર છોકરાએ કહ્યું: “ શેઠ, એ તો ભંગીનો છોકરો છે. ” દુકાનદાર આદરણુ હતો. તે ચીઠાઇને તડૂક્યો: “ જા અહીંથી હરામખોર ! ભજિયાં ખાનારો આગ્યો ! ” મારની બીકથી પેથા જીવ લઇને નાઠો. પેલા મજૂર છોકરાઓ રાજી થઇને હસવા લાગ્યા.

થોડેક દૂર જઇને તે ઊભો રહ્યો. ત્યાં તાડીનું પીકું હતું. પીકાને નાકે એક ડોસી ટોપલામાં ભજિયાં લઇને બેઠી હતી. તેની પાસેથી એક આનાનાં ગરમાગરમ ભજિયાં લઈ તે ખાવા લાગ્યો. એક ડોસો ત્યાં ઊભો હતો તે છોકરાની મજાક કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું: “ અંદર જઇને એક પ્યાલી લઇ આવીને પછી જો ભજિયાંનો સ્વાદ ? ” છોકરાને મન થયું, પણ પગ ન ઊપડ્યા. વળી કોઇ બીજો લલચાવનાર મળ્યો. તેઓ સહુ સાથે પીકામાં પેદા. તે દહાડે પેથાને ઘેર જતાં બહુ મોડું થઇ ગયું.

લખીએ પૂછ્યું: “ આજ શું હતું, બેટા ? મોડું કેમ થયું ? ”

પેથાએ કંઇ જવાબ ન આપ્યો. નીચું ધાલીને એક ખૂણામાં ભરાઇ રહ્યો. વાસ ઉપરથી લખીએ જાણી લીધું. બિચારી વલોપાન

કરવા લાગી. અંતરના સંતાપથી બિચારીએ નીસાસો નાંખ્યોઃ
“ મારી બધી આશા ધૂળધાણી થઈ ? ”

*

*

*

લખી એક દહાડો મરી ગઈ. પેથો હવે જુવાન થયો હતો. તેઓ સુધરાઈના ઘરમાં રહેતાં, પણ પેથો સુધરાઈમાં કામ કરતો નહિ તેથી તેને ને તેની બેરીને એ ઘરમાંથી નીકળવું પડ્યું. પેથાએ ધાર્યું હતું તે કરતાં વધારે એની ડોસી મૂકતી ગઈ હતી. પેથાના લગ્નમાં તેણે છૂટે લાથે ખર્ચ કર્યું હતું, અને જતાં ૧૨૦ રૂપિયા એક કોથળીમાં બાંધીને એક માટલીમાં સાચવીને મૂકતી ગઈ હતી. આટલી મૂડીથી એક ગાંધિયાણાનું હાટ કરવાનો પેથાએ વિચાર કર્યો. ગામની બજારમાં તો એને કોણ દુકાન આપે ? ભંગીને બજારમાં દુકાન ક્યાંથી મળે ? અને વખતે કોઈ ભાડે આપે તો એ એને ત્યાં ધરાક કોણ આવે ? ભંગીવાડામાં દુકાન ખાલે તો ખોલી શકે પણ ત્યાં તો ધરાકી એકલા ભંગી લોકોની જ. એમાં કેટલીક કમાણી થાય ? તેણે ઘણા દહાડા વિચારમાં ગાળ્યા અને આખરે નાકા ઉપર દુકાન ખોલવાનું નક્કી કર્યું. ખરીદી ક્યાંથી કરવી એ હજુ ઠરાવવાનું હતું. ભંગીવાડામાં બીજો એક દુકાનદાર હતો તેની સલાહ લેવા ગયો. તે શેનો સલાહ આપે ? તેનો ધંધો આમે બહુ ઓછો ચાલતો હતો, તેમાં નવો હરીફ જશે તો તેનું સાવ પડી ભાંગે. પેથાને કોઈ કાંચ વર્ણના માણસની મારફતે બધી ખરીદી કરવી પડતી. પણ મૂળ વેપારી અને પેલા આડતિયાના વચલા વહેવારમાં ભાવ એટલા બધા વધી પડવા લાગ્યા કે તેનું ટંદુ બહુ આગળ ચાલ્યું નહિ. ધરાકી એટલી ઓછી હતી કે તેને ખોટ ગઈ. તેનો ધંધો થોડા દિવસમાં પડી ભાંગ્યો.

*

*

*

પેથો અને તેની વહુ હવે એક મોટી મિલમાં કામે જતાં.

વહુ રોજ પરોઢિયામાં ચાર વાગે ઊડતી ને મિલતો વખત થાય તે પહેલાં રાંધી સીંધીને તૈયાર થઈ જતી. મિલમાં જાય તેટલો વખત તેમનું છોકરું સંભાળવાનું એક પાડોશીએ કબૂલ કર્યું હતું. પોતાની કમાણીમાંથી આ કામ માટે તેને તેઓ થોડુંક આપતાં. સાંજે મોડાં મોડાં ઘણીઘણિયાણી ઘેર આવતાં. પેથાની વહુ જરા વહેલી આવતી અને છોકરું લઈને ઘેર જતી ને બધું સમુંનમું કરી રાખતી. પણ પેથો રાતે બહુ મોડો આવતો, અને ઘણીવાર દારૂથી તર થઈને.

તેમનો સંસાર દુઃખદારિદ્ર્યમાં ચાલતો. પેથાને ઘણીવાર મા સાંભરતી. તે હતી ત્યારે થોડું કમાતાં છતાં કેવાં સુખ્યેનમાં રહેતાં ! લખીએ તેને જીંચે સાહે કોઈ દલાડો વચન કહ્યું નહોતું. પણ હવે દિવસ આખો મજૂરી કરીને થાક્યોપાક્યો રાતે ઘેર આવે ત્યારે બિચારાના નસીબમાં લડવાડ અને ગાળોના વરસાદ. દિવસે દિવસે તે ઝાઝો દારૂ પીવા લાગ્યો.

*

*

*

ગામમાં આજે મોટી સભા થઈ હતી. ગાંધીનાં માણસો આવ્યાં હતાં. તેમનાં ભાષણો થયાં. મિલમજૂરો ભેગો પેથો પણ સભામાં ગયો હતો. પેલા લોકો બધું સમજી શકાય તેવું બોલતા હતા. પેથા જેવા અભણ લાંગી અને દારૂડિયો પણ એમનું કહેવું સમજી શકતો હતો. તેઓએ કહ્યું: “ દારૂ ન પીશો. રેંટિયો કાંતજો. અંત્યજને કાઢી ન મૂકશો. એ પણ આપણા ભાઈઓ જ છે. ”

પેથાને તેની નાનકડી હાટડી યાદ આવી. “ મારી હાટડી જો ગામની બજારમાં હોત, અને બીજા બધાની પેઠે જો મારાથી મને ફાવે ત્યાંથી ખરીદી કરી શકાતી હોત ને ફાવે તેને વેચી શકાતું હોત તો મારી માના પૈસા આમ એજે જાત નહિ. ” તે

દહાડે આવો વિચાર મનમાં ઘોળતો ઘોળતો તે દાડના પીઠા પાસે થઈને પસાર થયો, અને જોર કરીને પીઠા તરફ વળતા પગને વાળી લીધા.

*

*

*

પેથો મૂળ તો બ્રાહ્મણનો છોકરો હતો—રાધાને દીકરો. પણ તેને કે બીજા કોઈને એ વાતની ખબર નહોતી. પણ એમાં શું થઈ ગયું ? તે જન્મે ભંગી જ હતો એમ માનીએ તો એ અસ્પૃશ્યતા એ શું પાપ નથી કરતી ? કેટલાક સમજે છે કે અસ્પૃશ્યતા માણસને તેના રોજના વ્યવહારમાં જરા એ નડતી નથી, એ તો કેવળ ધાર્મિક ભેદ છે, બાકી બીજી વ્યવહારની બાબતોમાં તો સૌ સમાન જ છીએ. સાચી વાત તો એ છે કે અસ્પૃશ્યતા તો આપણા જીવનના અંગેઅંગમાં અન્યાય અન્યાય ભરી મૂકે છે, આખી પ્રજા ઉપર તે મેશનો ડાઘ છે. દેખવું છે તેને તો તે ડાઘ આંખે વળગશે.

મુકુંદનનું પ્રાયશ્ચિત્ત

એક ગામડાની આમલીઓમાં છોકરાંના ટોળાએ ધમસાણ મચાવી મૂક્યું હતું. તેઓ વાંદરાંને રંજાડતાં હતાં. મોટા છોકરાઓને તો તેમાં બહુ ગમ્મત પડતી હતી, પરંતુ નાનાં છોકરાંને તથા વાંદરાંને તો જ્યારે પોતે સપડાઇ જાય ત્યારે રમત વસમી થઈ પડતી. છતાં ધમાયકડીના ઘોંઘાટથી નબળાં છોકરાંને શરૂ થઈતું. આમ રમત લાંબી ચાલી.

એટલામાં એક છેડેથી તીણી ચીસ સંભળાઇ. અધાં છોકરાં એ તરફ દોડ્યાં. નાનો મુકુંદન એક જાળરી વાંદરીના સખ્ત સપાટામાં આવી ગયો હતો. ફૂદાફૂદમાં એ બચ્યું ઝાડ પરથી પડી ગયું. મુકુંદને તેને ઝાંચકી લીધું. વીફરેલી વાંદરી મુકુંદન ઉપર તૂટી પડી. તેને હાથે અને મોંએ બચકાં ભરી લીધાં અને પછી તેનો ઘોઘરો પકડ્યો.

અધાં છોકરાં ખૂબો પાડ્યાં જ કરે: “છોડી દે, તું એ બચ્યાને છોડી દે.”

પણ મુકુંદન એવો હેબતાઇ ગયો હતો કે અધાં શું કહે છે તે એ સમજે જ નહિ. કાંઈ છોકરાની પણ પાસે જવાની હિંમત ન ચાલી. અને પેલી છછેડાયેલી વાંદરી તો એને પીંખ્યાં જ કરે. એટલામાં એક મારી નામનો અંત્યજનો છોકરો આગળ ધસ્યો, અને તેણે મુકુંદનના હાથમાંથી બચ્યું લઇ લીધું. વાંદરી મુકુંદનને છોડી, મારી ઉપર ફૂદી, પણ મારી તો બચ્યાને એકદમ નીચે મૂકી જમીન પર લાકડી પડી હતી તે લઇ વાંદરીની સામે થયો. એટલે વાંદરી પોતાના બચ્યાને લઇને નાઠી. બચ્યાને પોતાને પેટે

વળગાડી વાંદરી તો ફૂદ્દતીકને ઝાડની છેક ટોચે જઈને બેઠી. મુકુંદન જમીન પર બેભાન પડ્યો હતો. ઘણાંખરાં છોકરાં તો એટલાં બી ગયાં હતાં કે એ બિચારાને શું કરવું એની તેમને સમજ જ ન પડી. એ બધાં ગામમાં ખૂસો પાડતાં દોડ્યાં: “મુકુંદન મરી ગયો!”

“વાંદરાએ મુકુંદનને મારો નાંખ્યો!”

પરંતુ મારીએ તો પોતાનો નાનો ભાઈ જે બીજા સાથે નાસતો હતો તેને પાછો બોલાવ્યો.

“ચિત્તન, જા તો, પાસેથી થોડું પાણી લઈ આવ,” એમ કહી મુકુંદનના મોં ઉપરથી તેણે લોહી લૂછવા માંડ્યું.

પેલો છોકરો એક નાનો માટીનો ઘડો ભરીને પાણી લઈ આવ્યો. મારીએ મુકુંદનના મોં ઉપર પાણી છાંટ્યું એટલે થોડી વારમાં તે શુદ્ધિમાં આવ્યો. પરંતુ લોહી તો હજી પુષ્કળ વહેતું જ હતું.

“આવ ચિત્તન, મને તું હાથ દેને; આપણે મુકુંદનને એની બા પાસે પહોંચાડી દઈએ,” મારીએ કહ્યું.

૨

મુકુંદનની મા વિધવા હતી. લાગલાગટ ત્રીસ દિવસ તાવમાં રહી તેનો ઘણી મરી ગયો હતો. ગામના ‘વૈઘરાજ’ની એકે દવાની ટીકી લાગી નહિ. એ બિચારીને ભગવાન ઉપર ભરોસો હતો અને હિંમત રાખીને રહી હતી. ગામમાં ઓળખાણપાળખાણવાળાઓને ચાર પૈસા પતિએ ધીરેલા તે બધા તેણે ધીમે ધીમે વસૂલ કરી લીધા, બધાં ખેતરો નિયમિત સાંચ ભરે એવા સારા ખેડૂતને સાંથી દીધાં, અને ઘરસંસાર ચલાવવા માંડ્યો. છોકરાને એણે નિશાળે મૂક્યો. ગામમાં સમ ખાવા જેવી નિશાળ હતી, પણ તેથી ચાલતું ચલાવુ થયું. ઘેર મા, દીકરાને રામ અને હનુમાનની વાતો સંભળાવતી અને કોઈ વાર મહાભારતમાંથી પણ વાતો કહેતી. જીવાન વિધવાને

આ એકલવાયું જીવન ઘણું ચે દોહણું લાગતું પણ ઇશ્વર ઉપરની તેની અચળ શ્રદ્ધા અને ધરમધ્યાનથી તેને શાન્તિ મળતી. ભગવાન તેનો બેઠી હતો.

નાઇધોઇ સેવાપૂજા કરીને તે રાંધવા સારુ ચૂલા આગળ પેડી હતી, ત્યાં તો લોહીચૂતા મુકુંદનને લઇ મારી અને ચિત્તન અંદર આવ્યા અને ચોંકેલી મા આગળ છોકરાને મૂક્યો.

“ઓ મારા રોયાઓ, આ શું કરી લાવ્યા?” એમ કહેતી કહેતી માએ લોહિયાળા દીકરાને ઝડપી લીધો. એ એકલ વિધવાના આ લયત્રસ્ત કાર્યમાં અને આમલીઓમાં વાનરમાતાએ જે ધસારો કર્યો હતો તેમાં ફેટલું બધું સામ્ય હતું?

મારીએ જે બન્યું હતું તે ટૂંકમાં સમજાવ્યું.

ચહેરા ઉપર આભારયુક્ત સ્મિત સાથે માએ પૂછ્યું: “દીકરા, તમે કાણ છો?”

“મા, અમે અંત્યજ છીએ,” પેલાઓએ પાછા હસતાં જવાબ આપ્યો.

તમામ વસ્તુ ભૂલી જઇને તે બરાડી ઊડી: “અંત્યજ! તમે ઘરમાં પેઠા જ કેમ? અને તે ય વળી છેક ચૂલા પાસે! ઓ મારા ભગવાન! હવે શું થશે?” એમ કહી એક ભારે કમઠાર ઊંચકી ચિત્તન ઉપર ફેંકી. મારીએ વચ્ચે પડીને ધા ઝીલી લીધો. તમ્મર બાઇ તે નીચે પડ્યો. ચિત્તન ચીસ પાડતોકને નાહો.

“આ લુચ્યાઓએ મારું ઘર અને મારું રસોડું અભડાવી માર્યું અને પાછા ગામમાં ફેંજેતી કરવા બેઠા છે,” બાઇ અતિશય ત્રાસ પામતાં બોલી.

મારી બોલો થયો. વાગેલે પગે ખૂબ પીડા થતી હતી, તેને પકડીને તેણે બાઇને કહ્યું:

“આ, તમારા દીકરાને મોટી વાંદરી ફાંફરડી ખાતી હતી તેની પાસેથી મેં એને છોડ્યો; તેના બદલામાં તમે મારો પગ ભાંગ્યો !”

“તું અને તારી વાંદરી પડોને જાંડા ધરામાં. આ પાપમાંથી હું હવે કેમ કરીને છૂટવાની ? તમારા લોકની અમે છાયા ય ન લાકુએ, અને તું તો છેક મારા ધરમાં પેઠા. હાય હાય ! છેક રસોડામાં, દેવસેવાની ઓરડીમાં ! હે રામ, હે કૃષ્ણ, હે ભગવાન ! હું ક્યાં જાઉં ? આ ભ્રષ્ટવેડો હવે શે ઘોયો જશે ?”

મારી બિચારો હજી એનો પગ પંપાળતો જ ઊભો હતો.

“અલ્યા ચંડાળ, હજી જાય છે કે નહિ ?” એમ બરાડતી બાઈએ બીજી એક લાકડી લગાવી. બિચારો છોકરો ખૂમ પાડતો નાઠો, અને રસ્તા પર જઈ ઊભો.

અત્યાર સુધીમાં ખારણે તો લોકોની ઠઠ જામી ગઈ હતી.

લોકો હાય હાય કરતા પોકારતા હતા: “ધરમાં અંત્યજના છોકરા પેઠા !”

દૂર રસ્તાને નાકે મારીની મા, પોતાનાં છોકરાને કોઈ મારી નાંખશે એ બીકે ખૂમો પાડતી ઊભી હતી.

૩

પેલા પ્રસંગને બની ગયે એ વરસ વીતી ગયાં છે. મુકુંદન હવે કાંઈક મોટો થયો હતો. એ માઈલ છેટે આવેલા કમલાપુરની અંગ્રેજી નિશાળમાં તે ભણવા જતો હતો. વેલંપટ્ટીથી બીજા પણ એ છોકરાઓ એ જ નિશાળમાં ભણવા જતા એટલે સંગાથ પણ હતો. વાંદરીની વાત લગભગ ભૂલાઈ ગઈ હતી. માત્ર મુકુંદનના મોં ઉપર એક મોટા ધાનું નિશાન રહ્યું હતું.

મારી જાંચ વર્ણુના છોકરાની બાબતમાં વચ્ચે પડ્યો અને પાછાજીના ધરમાં પેસવાનું તેણે સાદસ કર્યું એ એની મા ભૂલી જ

શક્તી નહોતી. પાછળથી એને જેટલાં દુઃખ પડ્યાં એ બધાંનું કારણ આ હડહડતા પાપાયરણને જ તે માનતી. પોતાની ખરી કમાણીના પૈસા ખરચી મારીઆઇ માતાના મોટા ઓચ્છવ વખતે ત્રણ વરસ સુધી દર વરસે એક એક બંકરો તેણે ચઢાવ્યો, અને પાપમાંથી છોડાવવા માતાજીને ઘણીએ આજીજી કરી. પરંતુ માતા પ્રસન્ન થાય જ નહિ. પહેલાં તેનો ઘણી તાડીને માંડવે છસાત દિવસે જતો તે હવે રોજ જવા લાગ્યો. ગરીબાઇ અને દુઃખ વધવાની સાથે તેનું વ્યસન પણ વધતું જ ગયું. ઘણી વાર તો એવું બને કે મોટે પરાડિયે ઊઠીને બપોર સુધી જંગલમાં ફરી ફરી લાકડાં વીણી લાવીને તે વેચ્યાના જે પૈસા આવ્યા હોય, તે પેલો માણસ ઊઠાવી લઇ તાડી પીવા જાય અને છોકરાં ભૂખે ટળવળે. પીને ટે થઈ એ ઘેર આવે અને પછી ખાવાનું માગે. ઘરમાં કશું હોય નહિ એટલે સોંધી બિચારી પેલી બૈરી તેના ભોગ મળે.

માર ખાતી ખાતી એ બાઈ બોલે: “મારી, ચિત્તન, રડશો નહિ, મારા દીકરા. હવે મજૂરો લેવા પેલો માણસ આવશે ત્યારે આપણે કેન્ડી જતાં રહીશું. આ વર લલે તાડીની દુકાનમાં સંબડતો.”

એ વરસ વરસાદ ન થયો. બધાં ખેતરો સૂકાઈને વેરાન થઈ ગયાં. ગરીબ લોકોને ક્યાંયે રોજી ન મળે. સહુની દશા ખૂરી આવી હતી. પરંતુ અંત્યજ લોકોની દશા તો વર્ણવી જાય તેવી નહોતી. બગીચાઓ માટે મજૂરની ભરતી કરવા કંગની આવ્યો. ભૂખે મરતાં લોકોએ તેને અન્નદાતા તરીકે વધાવી લીધો.

ખેતીવાળા તો કહેવા લાગ્યા: “આ માણસો તો અજ્ઞાન લોકોને ભોળાવીને ફસાવવા આવ્યા છે. તેઓ બુઢાં વચ્ચનો આપીને ગરીબ લોકોને છેતરે છે.” છતાં કેટલાંય કમનસીબ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ખુશીથી કંગનીની સાથે ગયાં. મારીની માએ પણ પોતાનો છૂટકારો શોધ્યો. પોતાના બે દીકરાને પણ સાથે જ લીધા. પહેલાં

તો ધણીને દેશમાં મૂકી જવાની વાત હતી, પણ છેલ્લી ધડીએ તેણે દારૂતાડીને ન અડકવાના સોગન લીધા અને તે પણ સાથે ચાલ્યો.

૪

બીજાં ત્રણ વરસો વીતી ગયાં. મુકુંદન શાળાન્ત પરીક્ષામાં માન સાથે પસાર થયો. મા ઉપર તેને બહુ જ વહાલ હતું. તેણે મન સાથે વિચાર કર્યો કે, ‘ઘેર જઈ માને આ ખુશખબર જલદી પહોંચાડું.’ તેના મિત્રોની દરખાસ્ત પાસેની ટેકરી ઉપરના મંદિરે જઈ આવો દિવસ ગમ્મતમાં ગાળવાની હતી, પણ તે કબૂલ કરતો નહોતો.

એક મોટા છોકરાએ કહ્યું. “મુકુંદન, આમ છોકરી જેવો શું થાય છે ? તારે અમારી સાથે આવવું જ પડશે. મોડું થઈ જશે તો છેક તારે ગામ આવીને પહોંચાડી જઈશ, પણ તારે આવવું તો પડશે જ.”

છએક છોકરા બોલી બિઠ્યા: “હા, હા. આવવું જ પડશે.” એટલે મુકુંદનને કબૂલ થવું પડ્યું, અને બધા ઉજાણી કરવા બિપડ્યા.

તહેવારનો દિવસ હતો એટલે જાત્રાગુઓનાં ટોળેટોળાં ત્યાં જતાં હતાં. છોકરાઓને બહુ જ મઝા પડી. તેઓએ ધરાધને આનંદ માણ્યો. તેમનામાંનો એક રૂના ક્રોધ શ્રીમંત વેપારીનો દીકરો હતો. છોકરો લાડકવાયો હતો. તેની પાસે પોતાની મરજીમાં આવે તે રીતે વાપરવા મળેલી એક પાંચ રૂપિયાની નોટ હતી. તેમાંથી બધાએ મીઠાઈ ખાધી અને આવો દિવસ તડકામાં ભટક્યા.

ટેકરી ઉપરથી ગિતરતાં મુકુંદન કહે: “રામકૃષ્ણ, ખૂબ તરસ લાગી છે.”

છોકરાઓએ જવાબ આપ્યો: “આટલામાં કોઈ જગાએ પાણી નથી.”

“જાઓ, જાઓ,” પેલા મોટા છોકરાએ કહ્યું. “આ પાસે જ હનુમાન તળાવ છે, એટલું જ નથી જાણતા ?”

નજીકમાં જ ખડકમાંથી કાતરી કાઢેલી હનુમાનની મોટી મૂર્તિ હતી, અને તેની પાછળ ઉપર જણાવેલું તળાવ હતું. પાણી સારીપેઠે ગંદું હતું, પણ મુકુંદનને ખૂબ તરસ લાગી હતી એટલે તેણે તો એ પીવાય તેટલું પીધું. પછી હનુમાનની પૂજાડી જોવા થોડું થોભીને પાછા ગિપડ્યા. મુકુંદન ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે મોડું થઈ ગયું હતું, અને અંધારું પણ ખૂબ થઈ ગયું હતું. અવાજ સાંભળતાં જ એની મા બારણું ઉઘાડવા દોડી.

તે બોલી: “મારા દીકરા, આખો દિવસ થયો તારી રાહ જોતી બેસી રહી છું અને તું કેમ આટલો મોડો આવ્યો? તું સવારે તો કહેતો હતો કે પરીક્ષાનું પરિણામ જણાશે કે તરત જ તું મને કહેવા દોડી આવશે.”

“બા, અમે ટેકરી ઉપરને મંદિરે ગયા હતા. બધા છોકરાઓએ ત્યાં ઉજાણી રાખી હતી. હું તો ઘણો યે ઘેર આવતો રહેવાનું કરતો હતો, પણ બધા છોકરાઓએ મને આવવા જ ન દીધો.”

“કાંઈ નહિ, બેટા. પણ તારી પરીક્ષાનું શું થયું?”

“તેમાં તો, બા, હું પહેલા વર્ગમાં વળી પહેલે નંબરે પાસ થયો છું.”

માએ દીકરાને છાતી સરસો ચાંપ્યો. તેની આંખમાં આંસુ જીલરાયાં. તેના જેવી વિધવા માતા વિના બીજું તો કાણ એના મનના વિચારો કહી શકે?

૫

ધર કેમ આજે સૂનકાર છે? મોટી ખુશાલીના હેઠ્ઠા ખનાવને તો હજી થોડા જ દિવસો થયા છે.

હકીકત ટૂંકામાં જ કહી શકાય એમ છે. પેલી ટેકરી ઉપરની ઉજાણીમાંથી ઘેર આવ્યો તે જ રાતે મુકુંદન માદો પડ્યો. તેના

પેટમાં કાંઈક થઈ આવ્યું. કાગળિયું છે તેની કાંઈને ખબર ન પડી. મા બિચારી સારવાર કરતી હતી તે પણ રોગમાં જ પડાઈ. ગામડા-ગામમાં, જ્યાં દારિદ્ર અને અજ્ઞાનનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે, ત્યાં માંદા માણસને બચવાની આશા ઓછી જ હોય છે. છોકરો તો પાડાપાડોશીની સારવારને પરિણામે જેમ તેમ કરીને બચ્યો, પરંતુ માએ તો જ્યાં સુધી હલાયુંયલાયું નહિ ત્યાં સુધી પોતાનું દુઃખ છાનું જ રાખ્યું, અને પછી તો કરો છલાજ કામ આવે તેમ રહ્યું જ નહિ.

એક વાર કાંઈક શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે બોલી બીડી: “ઓ મારા દીકરા? કાણ હવે તારી સંભાળ લેશે?” આટલા શબ્દો બોલી, વળી તે બેભાન થઈ ઢળી પડી, અને થોડી ક્ષણમાં તેનો આત્મા બીડી ગયો.

૬

પંદર વરસ વહી ગયાં હતાં. જૂનાં સ્થાનો હવે ઓળખાય એવાં પણ નહોતાં રહ્યાં. વેલમપટ્ટી લગભગ ઉજડખંખ થઈ ગયું હતું. પ્લાત્તણવાડો આખો અલોપ થઈ ગયો હતો. એક માત્ર મંદિરના પૂજારીનું ઘર બાકી રહેલું હતું, પણ અડધી ચેરી ખંડેર થઈ ગઈ હતી.

મારી અને ચિત્રન તેમનાં માઆપ સાથે લંકામાં બિછરીને મોટા થયા. તેઓ ચાના બગીચામાં રહ્યા ત્યાર પછી તરત જ બાપે જૂની લત શરૂ કરી હતી. થોડા વખત પછી તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. તેણે સ્ત્રી નેડે કળિયો કર્યો અને બિખારી બની ઠામેઠામ ભટકવા માંડ્યું. પછી તેનું શું થયું તેની કાંઈને ખબર ન પડી. મારી અને ચિત્રન મા સાથે ચાના બગીચામાં રહી મજૂરી કરવા લાગ્યા ને સાદું સંયમી જીવન ગાળવા લાગ્યા. મારી હવે ૨૫ વરસની ઉમ્મરનો થયો હતો. તેની માએ એક પાડોશી

મજૂરની બગીચામાં જ જન્મેલી છોકરીનું દીકરા માટે માથું કચું. તેનો સ્વીકાર થયો. લગ્ન થયા પછી થોડા જ વખતમાં મારીએ પોતાના વતન ગામડામાં જઈ વસવાની વાત કાઢી.

“આ દૂરના દેશમાં આપણે શા સારું વૈતરું કૂટ્યા કરીએ, મા ? અહીં આપણને ધરખાર નથી, દેવ નથી, સુખે રોટલો ખાવાનો નથી. અહીં માણસનું જીવતર એનું પોતાનું નથી. આપણે ઢોરની જેમ જીવીએ છીએ. હવે આપણી પાસે બસોડા રૂપિયાનો જીવ થયો છે. આપણે દેશ જતાં રહીએ. એક ગાડું રાખશું, બળદની કે ગાયોની જોડ લઈશું અને નીરાંતે રોટલો ખાઈશું. આપણા દેશમાં સેંકડો લોકો એથી યે ઓછામાં આનંદ માને છે.”

“હા દીકરા,” માએ કહ્યું. “ચાલો ત્યારે જતાં રહીએ. મને પણ આપણી જૂની ઝૂંપડીમાં મરવાનું ધણું મન છે.”

હિંદુસ્તાન જતા મજૂરોની પહેલવહેલી ટુકડીનો માથ શોધી તેઓ પોતાને ગામડે પાછાં આવ્યાં. મારીએ બળદની જોડ અને ગાડું વસાવ્યાં.

પણ ભાગ્ય બે ડગલાં આગળ જ હતું. એક બળદનો પગ અબજાણતાં લૂલો થયો, એટલે એ તો માથે પડ્યો. એને વેચી શકાય એમ પણ નહોતું. મારીએ ગુજરીમાંથી બીજો બળદ લીધો. પણ એટલામાં ઢોરની મરકી ચાલી, અને તેના ત્રણે બળદ તેમાં અપટાઈ ગયા. તે ગામના એક ખેડૂતને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો અને જેમતેમ કરીને માનું પોષણ કરવા લાગ્યો. તેનો ભાઈ ચિન્નન કનિયાખોર નીવડ્યો, અને મલાયા તરફ જતો રહ્યો.

છતાં મારીની પંદર વરસની સ્ત્રી પૂવી એ દુખિયાનો વિસામો હતી. તે બુદ્ધિશાળી, ચપલ અને બહાદુર હતી, અને પચીસ વરસની હોય એટલું કામ કરતી. ન્યારે ન્યારે ધરના કામથી નવરાશ મળે ત્યારે જંગલમાં જઈ બળતણ આણતી, અથવા ખેતરે જઈ ઘાસનો ભારો લાવી તેની ઠીક ઠીક કિંમત લઈ આવતી.

ભારા વેચવામાં તે હમેશાં ફાવતી. અડવાડિયે એ ત્રણ વાર તે ચળકતી એઆની લાવે તેનાથી ધણીની કમાણીમાં ઉમેરો થતો. તેઓ જેમતેમ કરીને પેટ ભરતાં હતાં.

વેલમપટ્ટીને સારુ આ વરસ મહાવસમું હતું. વરસાદનો છાંટો પડ્યો નહોતો. એ ભાગમાં ચાર વરસથી વરસાદના સાંસા તો હતા જ, પણ આ વરસે તો સૂકવણાની અવધિ આવી હતી. લગભગ બધા ફૂવામાંથી પાણી સૂકાઈ ગયાં હતાં. ખેતર ખેતી વિના ઉઘાડાં પડ્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ પીવાનું પાણી મેળવતાં પણ આપદા પડતી. ઘણાં કુટુંબો પેટનો ખાડો પૂરવાને ઘર છોડી દૂરદેશ ચાલ્યાં ગયાં. પણ મારી અને તેની સ્ત્રીથી જવાય એમ નહોતું, કારણ ડોશી ઝૂંપડી મૂકીને ખસવાની સાફ ના પાડતી હતી. તે કહેતી: “ દીકરા, મારાં હાડકાં અહીં જ પડવા દે. આ તો મરિયાઈ કોખ્યાં છે. આપણે અહીં રહીએ કે નાસી જઈએ તો યે દીકરા, એ આપણને માફ કરનાર નથી. ”

તેઓ લંકાથી પાછાં ફર્યા ત્યારથી ડોશીને જૂના દિવસો ફરી-ફરીને યાદ આવતા હતા. તેને લાગતું કે પોતાના દીકરાઓએ બ્રાહ્મણનું ઘર અલડાવ્યું તે પાપને પરિણામે આજે આ બધાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

“ એ બ્રાહ્મણીના રસોડા પાસે તું ગયો જ શા સારુ ? એ તો મહાપાપ કહેવાય, ખેટા. ” ડોશી ફરીફરીને કહેતી અને મનમાં બોલ્યા કરતી: “ ખમા કરો, મરિયાઈ; ખમા કરો, મા. ”

વેલમપટ્ટીમાં હવે અંત્યજ્ઞેનાં પાંચ જ ઘર રહ્યાં હતાં. ગામનું તળાવ ઘણા વખતથી સૂકાઈ ગયું હતું. આખી સીમમાં માત્ર એક પાડોશી વેલાળના ખેતરના ફૂવામાં થોડુંક પાણી રહેલું, તેમાંથી તેઓ પીવાનું પાણી લાવતાં. પણ તેમનાથી ફૂવામાં ઘડો ઉતારાય એવું તો હતું જ નહિ, કારણ ઢેડનાં વાસણ અડકે તો ફૂવાનું

પાણી અલડાઇ જાય. સાંજે કોસ ખેંચવાનું પૂરું થાય ત્યાં સુધી તેઓ રાહ જોયા કરતાં. પછી બળદને છૂટા કરીને નવડાવવામાં આવે, ત્યારબાદ ઢેડની સ્ત્રીઓને નીકમાંથી એકએક ઘડો પાણી ભરવાની રળ મળતી. આ કિંમતી પાણીના સરખે સરખા ભાગ લેવા માટે સ્ત્રીઓમાં લડાલડી અને ચીસાચીસ થઇ રહેતી. કોઇ કોઇ વાર કેટલીક સ્ત્રીઓ વાંકી થઇને છીછરી નીક-માનું બધું પાણી ડહોળી નાંખતી. બાકીની ક્રોધે બળી જતી, અને ખેતરના મજૂરો આ કબ્જિયો જોવા ઊભા રહ્યા હોય તેમની આગળ ફરિયાદ કરતી. પેલા તિરસ્કારથી કહેતા: “તમે ઢેડાં તો કૂતરાં જેવાં જ જંગલી રહ્યાં !”

૭

કટ્ટી ગૌંડનના દીકરા હમેશની જેમ ખેતરની છાપરીમાં સૂતા હતા. ખેતરમાં પાક નહોતો એટલે ચોકી તો કરવાની નહોતી; પણ કેટલાંક અધભૂખ્યાં ઢોર અને ચામડાના કોસ તથા દોરડાં એટલી વસ્તુઓ ચોરાઈ જાય એવી હતી ખરી. રાત્રિ શાંત હતી. થાકેલી કુદરત જ્યારે વિશ્રાંતિ લે છે ત્યારે જગતનાં તમામ કલહો અને દુઃખો દબાઈ જાય છે. માથા પર સુંદર નિર્ભળ ચંદ્ર પ્રકાશતો હતો, અને આ સૂકાંભઠં ખેતરે પણ દૂધ જેવી ઊજળી ચાંદનીમાં રળિયામણાં લાગતાં હતાં.

એકાએક કૂતરાંના ભયાનક ભસવાથી શાંતિમાં ભંગ પડ્યો. એક પડછાયો કૂવા આગળથી નીકળી નાનાં ઝાડવાંની ડાયામાંની નીકને રસ્તે ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો જતો હતો.

“કાણુ છે એ ચોર ?” કટ્ટી ગૌંડનના નાના દીકરાએ ખૂમ પાડી.

“શું છે ? શું છે ?” મોટા સેનગોદને અડધી ઊંઘમાં પૂછ્યું.

“અરે કાકા ! અરે રાખિયાગૌંડા ! અરે પાલાની ! ચોર

છે ચોર ! ફાસ લાઇને નાસી જાય છે ! પકડો ! પકડો એને ! ” નાના છોકરાએ જૂમરાણુ મચાવી મૂક્યું. પછી તો જૂમાજૂમ અને ચીસાચીસનો પાર ન રહ્યો. પાડોશના ખેતરોવાળાઓ પણ જાગી ઊઠ્યા, અને માણસો અને કૂતરાં કિકિયારી કરતાં અને ભસતાં દોડવા લાગ્યાં.

ચોરને પકડતાં વાર ન લાગી. એક જુવાન સ્ત્રી પાણી ચોરી જતી હતી ! દોરકું ને ઘડો લાઇને તે આવી હતી અને તેણે કૂવામાંથી પાણી કાઢ્યું હતું.

“ અલ્યા ! ” કદીના છોકરાઓ સાથે બોલી ઊઠ્યા. “ આ તો ઢેણ છે. એણે કૂવામાં ઘડો બોળ્યો. મારી નાંખો એને, મારો લાત, એનો ઘડો ફેડી નાંખો, એનાં હાડકાં ખોખરાં કરી દો ! ”

એક પળમાં ઘડાના કકડેકકડા થઇ ગયા, અને બિચારી છોકરી પર ઉપરાઉપરી પ્રહાર પડવા લાગ્યા. અંતે તે બેભાન થઇને જમીન પર પડી.

“ બસ કરો, એ મરી ગઇ છે, હવે એને વધારે મારશો મા. ” સેશન્સ કોર્ટનો કડવો અનુભવ પામેલા રાખિયાગૌંડને કહ્યું. “ એક ખાંડ ખાંડો અને કૂતરીને એમાં દાટી દો કે કશી પંચાત ન રહે. ”

આ શબ્દો સાંભળી પેલા કોપેલા માણસોને કંઈક ભાન આવ્યું.

“ આ છોકરી કોણ છે, કોઈ જાણે છે ? ” એક ડોસાએ તપાસ કરવા માંડી.

“ પેલા કાંડી મારીની વહુ. અરે રામરામ ! બાપડી આમ છે તો ભલી, પણ એને આ શું સ્મર્યું ? ” કદીનો મોટો છોકરો બોલ્યો.

“ કાલે એ ઢેડાંએને અમે પાણી લેવા દીધા વિના કાઠી મૂક્યાં. એટલે હરામખોરોએ આ કામ કર્યું, ” નાના ભાઇએ કહ્યું.

“ ધરમ ને ધ્યાન, સારું ને નરસું, બધું આ ભયંકર સૂકવણામાં ભેળસેળ થવા બેઠું છે, ” એક ઊંચા ગાંડનના મોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યા.

“ એ મરી નથી ગઇ, ઢાંગ કરે છે. મારો એને લાત, એટલે ઊઠીને ઘેર દોડી જશે, ” એક બીજાએ કહ્યું, અને પોતાની સલાહને અમલમાં પાળુ મૂકી. છોકરી જરાક હાલી, પણ ઘેર દોડી જવા ઊઠી ન શકી. ઉપરથી લાતોનો વરસાદ પડતો હતો છતાં તે હજી બેભાન જ પડી હતી.

“ ઉપાડો એ કૂતરીને અને શેરીમાં મૂકી આવો. ” રાખિયાગાંડને સલાહ આપી.

ત્રણ ચાર જણે છોકરીનું ગાંસડી જેવું થઇ ગયેલું શરીર ઉપાડ્યું અને એને શેરીમાં મૂકી આવ્યા.

૮

અનાથ છોકરાનાં પરાક્રમે સાચોસાચ નોંધી રાખેલાં હોય તો તે હમેશાં વાંચવા જેવાં હોય છે. આપણે બધા દુર્ભાગી ન હોઇએ, પણ આપણા કરતાં વધારે દુર્ભાગી એવા કોઈના અનુભવોમાંથી આપણે બોધ તો દરેક જણ લઈ શકીએ. માના મરણ પછીનાં મુકુંદનનાં પરાક્રમે બહુ જ રસ પડે એવાં અને બોધદાયક છે. પણ એ પોતે તે લખી નથી ગયો, અને હવે બીજાઓ પાસેથી તે ભેગાં કરવાથી કશો લાભ નથી. એટલું કહેવું બસ છે કે હવે એ પૂરેપૂરો ડાકટર બન્યો હતો, અને કમલાપુરનું લોકલ ફ્રંડનું ઇસ્પિતાલ એના હાથમાં હતું. તેણે દૂરદૂર ભ્રમવામાં મણા નહોતી રાખી. ભૂગોળનું ઘણું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે મેળવવું એ અનાથ છોકરાઓનો હક છે.

ચાર મજબૂત માણસો ખભે એક કાથીનો ખાટલો લઇને દવાખાનાના યોગાનમાં દાખલ થયા. ડાકટરની ઑફિસ સામે

આવી તેમણે ખાટલો હળવેથી જમીન પર મૂક્યો અને ખૂમ પાડી: “સ્વામી ! સ્વામી !” એમનો અવાજ જ કહી આપતો હતો કે તેઓ સારવાર માટે આવેલા ‘અસ્પૃશ્યો’ હતા.

“એ શું છે, મૂથા ? જા, જો તો ખરો, મડદું છે કે શું ?” ડાક્ટરે મુકુંદન વાર્ષિક નિવેદન માટે પત્રકોના સરવાળા કરતા હતા અને તાળો મેળવતા હતા, ત્યાંથી નજર ઊંચી કરીને તેમણે દવાખાનાના નોકરને કહ્યું.

ગામની નિશાળના હેડમાસ્તર સવારે ફરવા ગયેલા ત્યાંથી પાછા ફરતાં જરા દવાખાનામાં ડોકિયું કરવા આવેલા તેમને ડાક્ટરે કહ્યું: “તોખા છે આ ગામથી ! લગભગ દરેક અઠવાડિયે ખૂન અને મડદાની તપાસ તૈયાર હોય જ છે.”

“બહુ જ જંગલી અનાડી છે આ જિલ્લાના લોકો,” તાંબોરના વતની હેડમાસ્તરે ટાપશી પૂરી. “ધૂળગળની વાતમ લાડી પડે છે, અને એમાંથી તરત જ મારામારી અને ખૂન થાય છે. આ લોકોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો વધારે પ્રચાર કરવો જોઈએ. ત્યાર પછી જ કંઈ સુધારાની આશા રાખી શકાય.”

“મડદું નથી, સાહેબ,” મૂથાએ કહ્યું. “કોઈ છોકરીને સખત માર પડેલો છે.”

“એ લોકોને કહે કે છોકરીને અહીં ટેબલ પર લાવે,” મુકુંદને કહ્યું.

“મને લાગે છે કંઈક બૈરીનો ઝગડો હશે,” હેડમાસ્તરે સહેજ હસીને બોલ્યા.

“હોય, ચાલો જોઈએ તો ખરા,” મુકુંદને કહ્યું.

પેલા માણસોએ છોકરીને ખાટલામાંથી ઉપાડી અને અંદર મોટા ટેબલ પર લાવી મુવાડી.

“બહુ જ સખત માર છે,” ધા તપાસતાં ડાક્ટરે કહ્યું

બહારની ઘણીખરી ઇબ્બ કેવળ ઉઝરડા હતા, પણ બંને હાથનાં હાડકાં ભાંગી ગયાં હતાં.

“એ જીવશે ખરી ?” મારીએ પૂછ્યું. છોકરીને લાવનાર ટોળામાં એ હતો.

“મારી ધરવાળી છે, સાહેબ. એ જીવવાની આશા લાગે છે ?” મારીએ પૂછ્યું. તેની આંખમાંથી આંસુ દડદડવા લાગ્યાં.

“હા, જરૂર ! એ સાવ સાજી થઈ જશે, ભલા માણસ. એને મહિનો ઇસ્પતાલમાં રાખવી પડશે.”

મારીએ એકદમ હૂંવો મૂક્યો. “અરેરે, એક મહિનો હું કેમ કાઢીશ ? એની કાંજીનું અમે શું કરીશું ?”

“મૂરખ, એને અમે અહીં ખવડાવીશું. તું ચિંતા નહિ કર.”

“મારી, તને ખબર નથી ?” એના એક સાથીએ કહ્યું.

‘ડાક્ટર સાહેબ આપણા જ ગામના ઐયા છે; આપણા સીનૈયાના દીકરા. એ આપણી લાજ રાખશે. એને સાજી કરી દેશે.’

“તેઓ એને ખાવાનું આપશે. એ સાજી થઈ જશે ત્યાં સુધી તને પણ કંઈક ખાવાનું આપશે. ડર મા, ” ત્રીજો બોલ્યો.

“ડરીએ શા માટે ? સ્વામી બહુ ભલા છે, ” ત્રણ જણ ફરી સામટા બોલી ઊઠ્યા.

મારીએ હવે મુકુંદનના મોં સામે તાકીને બેસ્યું.

“તમે મુકુંદૈયા, નહિ સ્વામી ?” તેણે પૂછ્યું.

“હા, હા, ” છોકરીના ભાંગેલા હાથ તપાસતાં મુકુંદને અધીરાઇથી જવાબ આપ્યો.

“જય જય, ડાક્ટર સાહેબ, ” હેડમાસ્તરે કહ્યું. “કેસ અટપટો છે, એટલે તમને ખલેલ પાડવી ઠીક નહિ. હું જાઉં છું.”

“જય જય, માસ્તર સાહેબ.” મુકુંદને કહ્યું. મારી તરફ વળીને બોલ્યો : “આ કનિયો શો હતો, અલ્યા ? આ શી રીતે બન્યું એ તો કહે.”

પેલા માણસોએ વાત સંભળાવી. સૌ સામટા બોલતા હતા તેથી શું બન્યું છે એ સમજી લેતાં મુકુંદનને જરા મુશ્કેલી પડી.

૯

“ આ કેવું વિચિત્ર ! ” મુકુંદન મનમાં કહેતો હતો. “ જ્યારે જ્યારે હું આ ગરીબ છોકરી પાસે જાઉં છું, ત્યારે ત્યારે મને મારી માતાનાં ફૂલોની મધુર સુવાસ આવે છે ને હું મુગ્ધ થઈ જાઉં છું. ”

વાચક, ઘણાં વરસો પહેલાં લીધેલી મધુર સુવાસ, અથવા બચપણમાં સાંભળેલો સંગીતનો એકાદ સૂર તેનાં સર્વ સ્મરણો અને સંજોગો સાથે ફરી સ્મૃતિમાં અચાનક તાજો થાય છે એ અનુભવ તો લીધો છે ખરો ?

મુકુંદને અતિશય હળવે હાથે ધા સાફ કર્યા, એના પર પાટા બાંધ્યા, ભાંગેલા હાથે પાટિયાં બાંધ્યાં, અને છોકરીને પૂછ્યું: “ હવે કેમ લાગે છે ? ”

“ બહુ સારું, સાહેબ, ” પૂવીએ કહ્યું. “ પ્રભુ તમારું બહુ કરે ને તમને ભર્યા ભંડાર આપે. ” એના મોંમાંથી બલા ડાકટરને માટે આશીર્વાદના આ શબ્દો નીકળતાં એની આંખો માતાની વત્સલ દૃષ્ટિના અવર્ણનીય તેજથી ચમકવા લાગી.

“ શું હું આ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છું ? ” છોકરીના ખાટલા આગળથી જતાં જતાં મુકુંદન મનમાં બોલ્યો. “ હવે આ છોકરીને જ્યારે જ્યારે જોઉં છું ત્યારે મારી વહાલધેલી માના વિચારો મને કેમ આવ્યા કરે છે ? ”

“ મૂથા, તે અહીં ક્યાં ચે ફૂલ વીણીને રાખ્યાં છે ? ”

“ ના સાહેબ, અહીં ફૂલ જ ક્યાં છે ? આ છોડવા અને વેલા તે પાણી વિના સૂકાઈ ને ચીમળાઈ ગયાં છે. ”

મુકુંદનની માને ફૂલોનો ભારે શોખ હતો. તે વિધવા થઈ અને વેણીમાં ફૂલો ગુંથાય એવું ન રહ્યું ત્યાર પછી પણ તે રોજ ફૂલ વીણી ભેગાં કરતી અને ઘરમાં દેવધરના ખૂણામાં મૂકતી.

ધરિપતાલમાં પૂવી સૂતી હતી તેની પાસે મુકુંદન ફરીફરીને આવતો.

“વિચિત્ર, બહુ જ અજબ ! આ મધુર સુવાસને હું મારા મગજમાંથી કાઢી જ શકતો નથી. લોકો કહે છે કે સ્ત્રીપુરુષો મરી જાય છે ત્યારે તેમનો વિનાશ નથી થતો પણ તેઓ નવો જન્મ લે છે. કદાચ આ અંત્યજ બાળા મારી મા તો નહિ હોય, કાણુ જાણે ?” મનમાં આવેો વિચાર કરતો મુકુંદન તે ઊંઘતી હતી તે વખતે તેની મુખાકૃતિ સામે ટગરટગર જોઈ રહ્યો, અને એ વિચાર તેના અંતરમાં વ્યાપી વળ્યો. પેલાં સ્વર્ગીય પુષ્પોની મહેક વધારે ને વધારે પ્રતીત થવા લાગી, અને તે પાછો બાળપણ અનુભવવા લાગ્યો.

૧૦

સાધારણ રીતે મુકુંદનને પથારીમાં પડ્યા પછી તરત જ ઊંઘ આવી જતી. માણસ ઊંઘી જવા માટે પથારીમાં પડ્યો હોય તે વખતે જે વિચારો મનમાં ફરીફરીને ઘોળાય છે, તેને હાંકી કાઢવાની કળા તે એક મંન્યાસી પાસેથી શીખ્યો હતો. પણ આજે એની કળા કામ ન આવી. એનું આખું બાળજીવન સ્મૃતિમાં તાજું થયું, અને ઊંઘવાના બધા પ્રયત્નો કર્યા છતાં ખસ્યું નહિ. એક કલાક પથારીમાં પાસાં ફેરવ્યાં પછી તેણે એ પ્રયત્ન છોડી દીધો, અને દીવા સળગાવી એક ચોપડી વાંચવા લીધી. તે એક સ્વર્ગસ્થ પરમ મિત્ર આપેલી ગીતાજીની પોથી હતી. વાંચતાં વાંચતાં આ શ્લોક આવ્યો :

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોડપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥

આ લીટીઓ તેણે પહેલાં ઘણી વાર વાંચી હતી. પણ આજે એમાં ઊંડો અર્થ અને સત્ય ચમકતાં લાગ્યાં.

“ખરેખર, શરીર રોગી થાય અને મરી જાય એટલા જ માટે જીવાન અને જોશવાળો આત્મા વિનાશ પામે એ કેમ બની

શકે ? અશક્ય ! ” તે મનમાં બોલ્યો અને વિચારની ધૂનમાં ચઢી ગયો.

“ પણ ” મુકુંદનની વિચારમાળા આગળ ચાલી: “ જીર્ણ થયેલું શરીર તજ દીધા પછી આત્મા જે નવું શરીર ધારણ કરે તેનો નિર્ણય તો તેનાં પાપપુણ્યથી થાય છે. જ્યારે આપણે કોઈ પણ જીવને—મનુષ્યને કે પશુપક્ષીને—દુઃખી દશામાં જોઈએ, ત્યારે આપણાથી અપાય એટલી મદદ તેને આપવી જોઈએ. કારણ કદાચ આપણું કોઈ પ્રિયજન—માતા, પિતા, મિત્ર, પત્ની કે બાળક—જેના મરણને સારુ આપણે હજી શોક કરતા હોઈએ તે જ પોતાનાં ફળો આ સ્વરૂપ લઈને ભોગવતું હોય; તેમ જ કોઈ માણસ દુનિયાનું સુખ ભોગવતું હોય ત્યારે આપણે તેની અદેખાઈ ન કરીએ, કારણ કદાચ આપણું કોઈ પ્રિયજન નવો જન્મ પામીને પોતાના પુણ્યકર્મનું સુફળ ભોગવતું હોય. આટલું જો આપણે સમજી શકીએ તો આપણું હૃદય આનંદથી ઊભરાય, અદેખાઈથી નહિ.

તેને ખબર ન પડી, પણ આ વિચારોમાં તેને ઊંઘ આવી ગઈ.

૧૧

મુકુંદનની મા રાંધતી હતી. “ બેટા મુકુંદ, તું તૈયાર છે ? તારો વખત નથી થયો ? ”

એમાં જરા યે ફેરફાર નહોતો. એ માતાનો જ મધુર અવાજ. આટલા દિવસ તે મરી ગઈ એવી કલ્પના પોતે શા સારુ કરી હતી ? મા તો અહીં જ હતી, જીવતી હતી અને તેને બોલાવતી હતી. તે મરી ગઈ, અને પોતે રખડ્યો તથા દુઃખ વેઠ્યાં એ બધું જ બેદુનું સ્વપ્ન હતું.

“ હા, કેવું સુખ ! ” તે મનમાં બોલ્યો: “ હવે હું એને કદી મારો ચેપ લાગીને મરવા નહિ દઉં. ”

એકાએક દશ્ય બદલાવા લાગ્યું. પોતે મોટો થઇ ડાકટર બન્યો હતો, અને મા તો પેલા નાના નિશાળિયાની વિધવા માતા જ હતી. એ તેની તરફ નિશાની કરતી હતી અને શેરી તરફ દોડતી હતી. તે આનાકાની કરતો હતો, પણ સમજ્યા વિના. છતાં મા તો દોડતી જ રહી, અને આખરે અદશ્ય થઇ ગઇ.

તે રાત્રે શેરીમાં દાખલ થઇ હતી. ત્યાં લોકો ક્રોધેભર્યા તેની પર તૂટી પડ્યા અને તેનાં હાડકાં ભાંગી નાંખ્યાં, અને ચાર ગંધા માણસો તેને કાથીના ખાટલા પર સૂવાડીને લઇ આવ્યા.

*

દશ્ય ફરી બદલાયું. તે ફરી બાળક બની ગયો હતો, અને દુઃખથી પીડાતો પથારીમાં પડ્યો હતો. તેનાથી ઉઠાતું નહોતું. લોકો કહેતા હતા, એને કાલેરા થયો છે. તે માને ખૂબ મારતો હતો, છતાં તે પાસે આવતી નહોતી. પછી ચાર માણસો ચૂપચાપ આવ્યા, માને વાંસની ઠાઠડીએ બાંધી અને લઇ ગયા. તે ચીસ પાડીને જાગી ઊઠ્યો.

*

તેના હાથમાંથી ગીતા પડી ગઈ હતી. આરામખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો તે બાંધી ગયો હતો, અને તેને સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. તે બહી પથારીમાં પડ્યો અને ફરી બાંધી ગયો.

૧૨

મુકુંદને પૂવીની બહુ જ કાળજીથી સારવાર કરી. તેને સાજી થતાં મહિનો લાગ્યો. હવે વિદાય દેવી વસમી હતી.

“ મારી, ભાઈ, એક વાત કહું ? ” મુકુંદન બોલ્યો.

“ હા, સાહેબ, જરૂર. ” મારીએ કહ્યું.

“ આપણે જ્યારે નાના બાળક હતા ત્યારે તેં મને વિકરાળ

વાંદરીના પંજમાંથી છોડવ્યો, અને બદલામાં મારી બાએ તને માર મારેલો. ”

“ એવું કંઈક બનેલું ખરું, ” મારીએ કહ્યું. “ પણ એને તો ફટલો ય કાળ વીતી ગયો, સાહેબ. આજે તમે મારી સ્ત્રીને નવો જનમ આપ્યો. પછી જૂની વાતો હું ક્યાં સંભારું ? ”

“ મારી, પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ મરી જાય ત્યારપછી તેમને પોતાનાં ભલાં કે ખૂરાં કામોનાં ફળો ભોગવવા નવો અવતાર લેવો પડે છે એ તું જાણે છે ? ”

“ હા સાહેબ, એવું છે ખરું. ઇશ્વર એટલો મોટો અને ન્યાયી છે. ”

“ મારી બાએ તને બહુ અન્યાય કર્યો, અને કદાચ તેનું ફળ એને મળતું હશે. એનો અન્યાય કંઈક ઘોષ કાઢવાનું મને મન છે. માબાપનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ દીકરાઓનો ધર્મ છે. તું અને તારી સ્ત્રી મારા ઘરમાં મારાં ભાઈબહેન થઈને રહેશો ? તમારે સારુ આ દોષલક્ષ દહાડા છે. હું તમને સહેજે નભાવી શકોશ. ”

“ એમ કેમ થાય, સાહેબ ? તમે મને કામ આપો તો હું કામ કરું. પણ કૂતરાંની જાત, તે તમારાં ભાઈબહેન કેમ થઈ શકે ? ”

“ મારી, સાચી વાત છે. તમને અને તમારી જાત પ્રત્યે લોકો કૂતરાંની જેમ અથવા એથી યે ખૂરી રીતે વર્તે છે. પણ અમે ઇશ્વરનો ઘોર અપરાધ કરીએ છીએ. ”

“ હું એ વાત ન સમજું, સાહેબ. હું તો ગરીબ અભણ ઢેડ રહ્યો. ”

“ ઠીક, તમારે મારી સાથે રહેવાનું નક્કી. તારે, પૂવીએ અને તારી માએ. ”

“ મારી મા ! ” કહેતાં કહેતાં મારી હસી પડ્યો. “ એ તો એમ કદી ફસાય એવી નથી ! ”

હટ અને સાડી

“**બહા**લી, તારે બે વાગ્યા અગાઉ તૈયાર થઇ જવું જોઇએ. આપણે બાવન માઇલ દૂર જવાનું છે અને પાર્ટીનો સમય પ વાગ્યાનો છે.”

મિ. કૌશિક આઇ. સી. એસ. પાર્વતીપુર વિભાગનો જુવાન આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતો. જિલ્લા કલેક્ટર મિ. મોઅરલિ આજે ઈવનિંગ પાર્ટી આપતો હતો અને તેમાં હાજર રહેવાનું મિસ્ટર અને મિસિસ કૌશિકને આમંત્રણ મળ્યું હતું.

મિ. કૌશિકે તો બધા હિંદુ વહેમોને બુદ્ધિપૂર્વક તજી દીધા હતા પણ તેની જૂના વિચારની વિધવા માતાએ પોતાના પતિ માટે શ્રાદ્ધ કરવા આગ્રહ કર્યો. જ્યારે પુરોહિતોના બળવામાં આવ્યું કે મિ. કૌશિક પોતે ક્રિયા કરવા અગ્નિ પાસે બેસવાના નથી પણ તેને બદલે, તેને જરા યે તકલીફ ન પડે માટે, બ્રાહ્મણ પુરોહિતને બેસાડવાનો છે ત્યારે તેમણે આ ક્રિયા કરાવવા માટે મોટી રકમની માગણી કરી. મિ. કૌશિક પહેલાં જ્યાં નોકરીએ હતા ત્યાં આ ક્રિયા સસ્તે થતી પણ પાર્વતીપુર સનાતનીઓનું કેન્દ્રસ્થાન હતું અને ત્યાં ન્યાતમતના રૂઢિચિંતનના ભંગ બદલ ભારે દંડ ભરવો પડતો હતો.

મિ. કૌશિકને આ વખતે ખર્ચ માટે સાક્ષતું નહોતું, પણ જે દિવસે શ્રાદ્ધક્રિયા કરવાની હતી તે જ દિવસે કલેક્ટરને ત્યાં પહેલી જ વખત પાર્ટીમાં જવાનું તેને આમંત્રણ મળ્યું હતું, તેની ખૂંઝવણમાં તે હતો. ‘મારે તે દિવસે બપોરે કલેક્ટર સાથે

બહુ જરૂરી કામકાજ છે ' એમ જણાવી શ્રાદ્ધક્રિયા જેમ અને તેમ જલદી આટોપી લેવાની તેણે પુરોહિતોને સૂચના આપી હતી. એક વખત તેમની માગણી પ્રમાણેની રકમ નક્કી થઈ ગઈ એટલે ગોરખાવાઓ બધી સગવડ સાચવવા તૈયાર હતા. તેમણે મોટી મોટી બાબતો જતી કરવાનું વચન આપ્યું અને મેલ-ટ્રેનની ઝડપે ક્રિયા કરવાનું સ્વીકાર્યું.

*

બપોરના બે વાગ્યા છે. શ્રાદ્ધક્રિયા ખૂબ ઉતાવળથી અને બેપરવાઈથી કર્યા માટે ડોસીમા જરા ચિઢાયાં તો હતાં પણ તેને પોતાના દીકરા પર અત્યંત પ્રેમ હતો અને વહુને જોઈને તો તે ગાંડી ગાંડી થઈ જતી.

જીવાન વહુના વાળ હોળતાં હોળતાં તે બોલી: “ મારા મરણ પછી તો ગોપાલકૃષ્ણ શ્રાદ્ધ કરવાનું પણ કાઢી નાંખશે.”

મિ. કૌશિકનું ખરું નામ ગોપાલકૃષ્ણ આચર હતું. પણ તે ઍક્સર્સર્ડ ગયો ત્યારે ત્યાં પોતાનું નામ બહુ જ લાંબું લાગવાથી સુધરેલી ઈંગ્રિજ ફેશનનું અનુકરણ કરીને તેના ગોત્રથી ઐાળખાવું તેણે પસંદ કર્યું. ત્યારથી તે મિ. કૌશિકના નામે ઐાળખાતા.

ડોસીમાએ વહુને રાતો ચાંલ્લો કર્યો, વેણીમાં ફૂલોનો હાર ગૂંથ્યો અને પછી આ બધું બરાબર થયું છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા ફરીફરીને પાંચ સાત વખત તેના મોં તરફ જોયું અને જવાની રજા આપી.

“ બહાલી, તૈયાર થઈ ગઈ ? ” મિ. કૌશિકે તેના ‘ ડ્રેસિંગ-રૂમ ’ માંથી ઈંગ્રિજમાં પૂછ્યું. તે પોતાની સ્ત્રી સાથે ઘણું કરીને ઈંગ્રિજમાં જ વાતચીત કરતો કારણ કે બેવકૂફ હિંદી ભાષાઓમાં ‘ બહાલી ’ અને ‘ પ્રિયે ’ જેવા શબ્દો એ કહી શકતો નહોતો.

“હા, હું આવું છું,” મિસિસ કૌશિકે જવાબ આપ્યો અને હસતી હસતી બરાબર સજ્જ થઈને પતિના ખંડમાં દાખલ થઈ. તેણે જાંઘામાં જાંઘી જાતની બેંગલોરી સાડી પહેરી હતી. સુંદર રાત્રી રેશમી સાડીથી તેનું સોનેરી બદન પૂર્ણતાથી દીપી ઊઠતું હતું.

તેને જોતાં જ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર બોલી ઊઠ્યા: “જ્હાલી, તું સુંદર લાગે છે હા.” આ સાંભળતાં તેનું મોં શરમથી લાલ થઈ ગયું અને તે વધુ સુંદર દેખાઈ. મોટર-સાઈકલ બારણામાં જ તૈયાર બની હતી. મિ. કૌશિકે તેને બાબુની બેઠક પર બેસાડી લીધી.

“ગુજરાતણીની પેઠે માથે સાડીનો છેડો નાંખી દે.” મિ. કૌશિકે કહ્યું. “એટલે માથા પર ધૂળ ન પડે.”

તેણે માથે હટ ઠીક કરીને મૂકી—બહાર જતાં તે હમેશા હટ પહેરતો—અને મોટર-સાઈકલ દોડાવી મૂકી.

ફટ-ફટ-ફટ-ફટ કરતું તે યુગલ પાર્વતીપુર-મગાપટનમના રસ્તે ઊપડ્યું. તેનો વહીવટ લોકલબોર્ડના હાથમાં હતો, પણ રસ્તાની સંભાળ રહેતી નહોતી. તેમાં ઘણા જ ખાડાકેરા હતા. એ તાલુકો બહુ આગળ વધેલો નહોતો.

એ રસ્તા પર મોટર-સાઈકલ ભાગ્યે જ જતી. બળદગાડને એક કોર કરવા માટે અર્ધા માઇલ દૂરથી તમારે ભૂંગળું વગાડવું પડે. અને ત્યારે પણ કેટલાંક ગાડાં ખોટી બાબુએ જાય, કેટલાંક ખરી બાબુએ જાય, તો કેટલાંક કયો બાબુએ જવું તેનો નિશ્ચય ન કરી શકવાથી એમને એમ જ ચાલતા રહે. સ્ત્રી અને પુરુષોનાં ટોળેટોળાં, બાણે તેઓ કાંઈ વિચિત્ર હાસ્યજનક પ્રાણીને જોતાં હોય તેમ, મોં વકાસીને અને દાંતિયાં કરતાં કલેક્ટર અને તેની સ્ત્રી તરફ એકી ટસે જોઈ રહેતાં. આખરે મુસાફરી પુરી થઈ.

આમ હાડકાં પાંસળાં હલમલી ગયેલા અને જરા નિરુત્સાહમાં મિ. કૌશિકે કલેક્ટરના બંગલે પહોંચ્યા. પણ મિસિસ

મોબરલિ આકર્ષક રીતભાતવાળી બહુ સારી બાઇ હતી અને તેને ખાસ કરીને હિંદીઓની સોબતમાં મજા આવતી.

“કેવું સારું ! કેવું સરસ રેશમ ! કેવાં મજાનાં ફૂલ ! અને તમારા કાળા વાળ, આવા વાળ મને હોય તો કેવું સારું ! આ અમારા ‘ ગાઉન ’ કરતાં તમારી સાડી કેટલી સુંદર લાગે છે ! ” વગેરે વગેરે. દરેક માણસને સુખ લાગ્યું.

મજાની મંડળી ઝામી હતી. વાતો કહેવાનો કાર્યક્રમ હતો. દરેક મજાકની વાત કરતો, અને મજાક હોય કે નહોય પણ દરેકને ખડખડાટ હસવું પડતું. મંડળીમાં એક ડેપ્યુટી કલેક્ટર હતો. તે જીવાન હતો ને બધાને ગમતો. તે ધણો હોશિયાર અમલદાર ગણાતો અને જબરો વાત કરનાર હતો.

“ હવે તમારો વારો, મિ. સાકેતરામ, ” મિસિસ મોબરલિએ કહ્યું. “ તમારે સૌથી સરસ વાર્તા કહેવી પડશે. ”

“ હા, વાર્તા તો છે, પણ આ મંડળીને લાયકની નથી. ” આંખના મિચકારા સાથે તેણે જવાબ આપ્યો.

“ તમારે તે કહેવી જ પડશે, ” વાર્તા કહેવા માટે હમણાં જ વખાણ પામેલા મિ. કૌશિકે કહ્યું.

“ પાછળથી તમે મારો વાંક ન કાઢવાનું વચન આપો છો ? મને લાગે છે કે તે વાર્તા ખરેખર ન જ કહેવી, અહીં તે નહિ ફાવે. હું કોઈ બીજી વાત કહું. ”

“ ના, ના, તે જ કહો. અમારે તો તે જ સાંભળવી છે, ” દરેક જણ બોલી ઊઠ્યો.

“ ઠીક, ત્યારે તે કહું. તે એક સાચી વાર્તા છે અને વધારામાં, તે આજે જ બનેલી વાત છે. ”

“ આજે ? ચલાવો, ” બધાએ કહ્યું.

“ તમે થોડી ચા લેશો, મિસિસ કૌશિક ? ” તેના તરફ ફરીને મિ. સાકેતરામે પૂછ્યું.

“ ના જી, થેન્ક યુ, તમારી વાર્તા જ સંભળાવો. ”

*

હું મારા જીજ્ઞાસામાં બેસી પાર્વતીપુરને રસ્તે આજે આવતો હતો. તમે જાણો છો કે ભીમાવરમથી આવતો રસ્તો એ રસ્તાને પાપનાશમ આગળ મળે છે. ત્યાં હું થોડીવાર થોભ્યો. ડેપ્યુટી કલેક્ટરે તો જ્યાં રૈયતનાં ટોળાં હોય ત્યાં અટકવું જ નોંધ્યું. તમે જાણો છો કે તેણે તો રૈયતનાં સંબંધમાં રહેવું જ નોંધ્યું. એક આઇ. સી. એસ.ને એમ કરવાની જરૂર નથી પડતી. ”

મિ. મોખરલિ હસ્યા અને કહ્યું : “ આ તમારા ઉપર કટાક્ષ છે, મિ. કૌશિક. ”

“ ના, ના, મારી વાર્તા આગળ ચાલવા દો, ” મિ. સાકેતરામે આગળ ચલાવ્યું. “ થોડાં માણસો ઊભાં હતાં ત્યાં હું થોડી વાર અટક્યો. તેમણે મને શું કહ્યું હશે, કહો ને ? ”

“ આગળ ચલાવો આગળ, ” વાર્તા મોળી પડે છે એમ ધારીને મંડળીએ કહ્યું.

“ જોણુ સાલ વરસાદ ઠીક આવ્યો છે ને ? ” મેં પૂછ્યું. તેમણે બધાએ એકી સાથે ‘ ના ’ કહી અને ખેડૂતોની રીત મુજબ મારા તરફ તાડીને જોયું. પછી એક ધરડો માણસ મારી નજીક આવ્યો અને ધીમા ગંભીર સ્વરે મને કહ્યું :

“ બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ પણ જ્યારે વંડે અને સાહેબ લોક સાથે ભાગી જાય, ત્યારે સાહેબ, વરસાદ તે શેનો વરસે ? ”

“ અરે, એ વળી શું છે ?” ચમકીને મેં પૂછ્યું. મને નવાઈ લાગી કે એ પછાત રહેલા ભાગમાં વર્તમાનપત્રોમાં ન આવ્યું હોય તેવું કાંઈ ઊંધુંચતું થયું છે કે શું ?

એટલે તે વૃદ્ધ પુરુષે જવાબ આપ્યો: “ સ્વામી ! મેં નજરોનજર જોયું. ” કદાચ તે વૃદ્ધ અમારી પ્લાત્ફોર્મની મસ્કરી કરવાનો યત્ન કરતો હોય એમ માનીને મેં તેને જરા સખ્તાઈથી પૂછ્યું: “ ખરેખર, તું જોયું ? ” “ હા, સાહેબ ! મેં મારી સગી આંખે જોયું. એ જોવું યે ભયંકર હતું અને ભાગ્યે જ માની શકાય. પણ મેં તો આજે જ, આ જ જગ્યાએ, આ જ આંખે, અડધા કલાક પહેલાં જોયું. પેલી રખપરની બનાવેલી જાદુઈ ગાડી નથી આવતી ? પેલી, ખૂબ ઉતાવળે દોડે છે તે, ધૂમાડા કાઢતી જાય, ટપ્ ટપ્ ટપ્ ટપ્ ! એક હરામખોર ગોરો ટોપો પહેરીને પૈડાં આગળ બેઠો હતો અને સાથેની ગાડીમાં, સરસ ભૂરા રંગની ગાડીમાં, રાતી રેશમી સાડીવાળી, વેણીમાં ડૂલો ઘાલી એક પ્લાત્ફોર્મ છોકરી બેઠી હતી. પેલા દુષ્ટ ગોરાને લઈને નાસી જવા માટે જાણે તે આનંદથી હસતી હતી. તેમણે અમને જોયાં ત્યારે પણ, સાહેબ, તેમને જરા શરમ ન આવી. ઉઘાડે છોક, ફેટલું ભૂંડું ! આપણી આ શી દશા થવા બેઠી છે. સાહેબ ! પછી વરસાદ ન આવે તેમાં નવાઈ શી ! ”

“ હવે મિ. કૌશિક, તમારી ‘ સાઇડ-કાર ’ ભૂરા રંગની છે ? ” મિ. સાફેતરામે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરફ જોઈને પૂછ્યું.

“ હા, ” શરમથી લાલ થઈ જતાં મિ. કૌશિકે જવાબ આપ્યો.

“ અને મિ. કૌશિક, તમે હટ પહેરી હતો ? ” મિસિસ મોખરલિ બોલ્યાં. તે હસવું ખાળી શકતી ન હતી.

મૂંઝવણ સંતાડવા જતાં બિચારી મિસિસ કૌશિકથી દૂધનો પ્યાલો ઢળી ગયો.

“બહુ ખરાબ, મિ. સાકેતરામ, બહુ ખરાબ ! તમારે આવી વાતો શોધવી ન જોઈએ,” મિ. મોબરલિએ કહ્યું.

“હા, ખરું, તદ્દન ખરું છે,” મિ. સાકેતરામે ટી-પાઇ ઉપરની ચીજો સરખી મૂકતાં કહ્યું. “એમાં કશું બનાવટી નથી. એક હુટથી આવું થશે એમ કોઇ ન ધારી શકે.”

કહેવાય છે કે પોતાની સ્ત્રી સાથે બહાર જતાં મિ. કૌશિક ફરી કદી હુટ પહેરી નહિ. પરંતુ તે દિવસથી મિ. કૌશિક અને મિ. સાકેતરામનાં મન ઊંચાં થઈ ગયાં.

શ્વેતમુખનાં પક્ષી

[નવો હિતોપદેશ]

“શ્વેતમુખે પેલાં પક્ષીઓને તેમનાં સુંદર પીંછાનાં લોભે પકડીને પાડ્યાં હતાં તેમને આવેલી શંકા જેવી આ શંકા છે.” દમનકનું આ વચન સાંભળી સિંહે બગાસું ખાતાં કહ્યું: “એ વાર્તા શી છે? મને કહે કહે.” બપોરનો ધોમ ધખતો હતો, અને વનરાજની આંખો ઘેરાતી હતી. “મહારાજે વાર્તા સાંભળી નથી કે શું?” એમ કહેતાં દમનકે કરટકને ઇશારો કર્યો કે વાર્તા ચાલે તે દરમિયાન બરાબર ચોકી રાખે. અધ-નમેલી આંખે પિંગલક બોલ્યો: “એ વાર્તા મને વિસ્તારીને વર્ણવી બતાવ.” દમનક શૃંગાલ પાછલા પગ ઉપર બેસીને વાર્તા સંભળાવવા લાગ્યો અને વચ્ચે વચ્ચે સિંહ ભર ઝીંઘમાં આવી ન જાય એટલા સારુ તેને સચેત રાખવા પોતાનું ગુચ્છાદાર પૂછડું જમીન પર અક્ષાળવા લાગ્યો.

શ્વેતમુખ નામે એક પારધી હતો. તેણે કેટલાંક સુંદર પીંછાંવાળાં પક્ષીઓને જોઈને આ પીંછાંથી મને ઘણો લાભ થશે એમ વિચાર કરી પોતાની જાળ પાથરી. જાળમાં સપડાતાં પક્ષીઓને પકડી પકડીને તેણે પાંજરામાં પૂર્યાં. ગરીબ બિચારાં એ પકડાયેલાં પક્ષીઓ આમ તેમ ફૂદતાં હતાં, ઊડવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં, પણ પાંજરાના સળિયા ભેદીને બહાર નીકળી શકે તેમ નહતું. શ્વેતમુખે પાંજરામાં મૂકી દાણા નાંખ્યા ને પાણીની વાટકી પણ મૂકી. તેણે

તેમને પોતાની ભાષાના બે ચાર બોલ પણ પઢતાં શીખવ્યા. કેટલાંક પક્ષીઓ આ સ્થિતિને અનુકૂળ ન જ થઇ શક્યાં, તેથી ખૂરી ખૂરીને મરી ગયાં. પણ કેટલાંક પક્ષીઓ ભૂતકાળને ભૂલી જતાં અને ભવિષ્યકાળનો વિચાર જ ન કરતાં શીખી ગયાં. તેઓ દાણા ચણતાં, પાણી પીતાં, પારધીએ પઢાવેલા બોલ પઢતાં. તેઓ મોજ કરતાં ને રોજ પારધીને પોંછાં ખંખેરી આપતાં.

એક દહાડો બહાર ભારે ઘોંઘાટ અને ફફડાટ સંમળાયો. પક્ષીઓનાં ટોળાંઓ જતાં અને આવતાં જોવામાં આવ્યાં. તેઓ બધાં ખુલ્લા ગગનમાં સ્વતંત્રપણે ઊડતાં હતાં. શ્વેતમુખનાં પક્ષીઓએ પાંજરામાં રહ્યાં રહ્યાં તેમનું તે ઊડવું જોયું. તેમના હૃદયમાં પણ ખળભળાટ જાગ્યો, તેમની પાંખોમાં ઊડવાની અને ખુલ્લા ગગનમાં વિહાર કરવાની તલપ થવા લાગી. તેઓ પાંજરામાં ઊંચાં નીચાં થતાં હતાં અને પાંજરાનાં સળિયાને પાંખોની ઝાપટો મારતાં હતાં તે પારધીએ જોયું. તેણે મનમાં જ કહ્યું: “એ લોકોને જરા વધારે જગ્યા જોઈતી લાગે છે.” પછી તેણે એક મોટું પાંજરું કરાવીને પક્ષીઓને તેમાં રાખ્યાં. વળી પક્ષીઓને સંતોષ આપવાના ધરાદાથી તેણે એ પાંજરાને વધારે રૂપાળું પણ કર્યું. પણ આટલું કયાં છતાં પક્ષીઓ તો દુઃખી જ રહ્યાં. “એ લોકોનાં મગજ જરા બગડ્યાં લાગે છે!” એમ કહીને પારધી તો પોતાનાં અગત્યનાં કામો કરવા સારુ ચાલ્યો ગયો. તેને પોતાના નાના ભાઈઓની સાથે મોટી લડવાડ હતી, બીજી પણ ઘણી ઉપાધિઓ તેને માથે હતી. એક વૃદ્ધ પક્ષી જરા વિચારી હતો તે બોલ્યો: “આપણે તેના આપ્યા દાણા ખાઈએ છીએ, તેનું આપ્યું પાણી પીએ છીએ, તેનું પઢાવ્યું પઢીએ છીએ, ખાઈએ પીએ છીએ, લહેર ઉડાવીએ છીએ, ને મસ્ત બનીએ છીએ. આ પાંજરામાં આપણને પૂર્યા છે તે જુઓ. જો તમે તેના આપેલા

દાણાનો ત્યાગ કરશે, તમારી આજની દશાથી ખરેખર દુઃખ થશે તો તમે દુઃખમાં થઈ જવાનાં, અને દુઃખમાં હશે તો : પાંજરાના સળિયામાંથી તમે સહેલાઈથી નીકળી જઈ શકો પારથી આપણને શા સારુ રાખે છે ? આપણાં રૂપાણાં પીંછાં સા આપણે ખાઈએ, પીએ, આનંદ કરીએ, અને એને રોજ પી આપીએ ત્યાં સુધી તે આપણને અહીં જ રાખવાનો. પણ આપણે તેને અણખપતાં જ હોઈશું તો આપણને પાળવાની ગરજ નહિ રહે.”

આ સાંભળીને બધાં પક્ષીઓ બોલી ઊઠ્યાં : “ અરે કા તમે અમને નવાઈના સિદ્ધાન્ત શીખવો છો. અમે ભૂખ્યાં ? કરીને રહી શકીએ ? આપણે પક્ષી જાત રહ્યાં, પક્ષીઓ કંઈ ભૂ લાગે ત્યારે દાણા ચણ્યા વિના રહી શકતાં હશે ? અમને કો બીજો માર્ગ બતાવો.”

“ ભાઈઓ, બીજો માર્ગ છે જ નહિ. એક દિવસ તમા પાંખોમાં એટલું જોર હતું કે આવા તાર તો તમે રમતમાં તે નાંખી શકત; આજે તમારામાં તે તાકાત રહી નથી. જો તર સુંદર આસમાની આકાશમાં અને લીલાં લીલાં ઝાડનાં ઝૂંડો વિહરવાની ગરજ હોય તો તમારે પારથીના દાણાનો ત્યાગ કર દુઃખમાં ને પાતળાં થઈ ગયે જ છૂટકો. એવાં થશે એટલે તમે : સળિયામાંથી નીકળી જઈ શકશો. સૂર્ય પિતાને સારુ અને ની ગગન સારુ ને લીલાંછમ વૃક્ષો સારુ જો તમે ખરેખર ખૂરતાં હો તો તમે તેના દાણા શી રીતે ખાઈ શકો ? તેનું ભણાવ્યું રીતે પઠી શકો ? તાજાં તર રહીને રોજ રોજ તેને પીંછાં શી ર આપી શકો ? તમે પારથીના કોઈ રીતના ઉપયોગનાં જ નહિ ર તો કદાચ તે પોતે જ તમને ઉઝાડી મૂકશે.

ઘણાં પક્ષીઓને ગળે આ વાત ઊતરી. “ સાચું કહે છે ” એમ કહીને શ્વેતમુખનાં દાણા ન ખાવાની સૌએ પ્રતિજ્ઞા લીધી.

પારધીએ જોયું કે “ પાંજરામાં ખાધા વિના દાણા એમને એમ પડ્યા રહે છે, પક્ષીઓમાં કંઈક ખળભળાટ ચાલે છે, અશાંતિ વધતી ચાલે છે. પણ હશે, થોડા દિવસ રહીને એની મેજ સમી જશે,” એમ કહીને તે પોતાને કામે વળગ્યો.

પક્ષીઓ દૂબળાં પડી ગયાં. એમનાં પીંછાંના મોહક રંગ ફીકા પડી ગયા. પારધીની છોકરીઓ રોજ પીંછાં ભેગાં કરતી તેમના મનમાં ફાળ પડી. તેઓ આ જોઈને મુંઝવણમાં પડી. તેમણે જોઈને શી હકીકત છે તે બધી આપને કહી સંભળાવી. તેણે કહ્યું: “ બે દહાડાનો ઊભરો છે, એની મેજે બેસી જશે.”

કેટલાંક પક્ષીઓ ડોક મરડીને પોતાની કાયા જોતાં. સુંદર રંગ ઊડી ગયેલા જોઈને તેઓ અફસોસમાં પડ્યાં. તેઓ નિસાસો નાંખીને બોલ્યાં: “ હાય હાય, આપણે કેવાં શીકાંદ્ર્ય થઈ ગયાં, કેવાં કદરૂપાં થઈ ગયાં ! ”

ઘરડા કાકા બોલ્યા: “ થયાં છીએસ્તો. પણ વિચાર તો કરો કે આપણને પાંજરામાં પુરાવનાર કોણ છે ? એ રૂપાળાં પીંછાં જ. આ આપણાં કદરૂપાં પીંછાં જ સૂરજ આપણ પાસે આપણને લાઇ જશે.”

હવે, એ પરાધીની એક છોકરીને પક્ષીઓની બોલી આવડતી હતી. પારધીએ તેમને શીખવ્યા હતા તેટલા બોલ જ નહિ પણ જે ભાષા તેમને ભગવાને શીખવી હતી, જે ભાષા તેઓ અંદર અંદર બોલતાં હતાં, તે એ સમજી શકતી હતી. પક્ષીઓ અંદર અંદર જે બોલતાં હતાં તે એ સાંભળી ગઇ અને મામલો કેવો ગંભીર છે તે કળી ગઇ.

તેણે પક્ષીઓને કહ્યું: “એમ એકલાં ફાઇની મદદ વગર તમે આવડા ગહન આકાશમાં શી રીતે જઈ શકશો? તમારી પાંખોમાં તો બળ નથી. મોટાં ગીધ પક્ષીઓ, ગરુડો કે સમડીઓ આકાશમાં ઊડે એ બરોબર છે. તમે તો સાવ નાનાં છો, વળી નબળાં છો. તેમાં યે ખોટા વર્તનથી તમારી પાંખો તમે જીર્ણ કરી બેઠાં છો. હવે તમે શી રીતે ઊડી શકવાનાં? પાંજરા બહાર તમે શી રીતે ઊડી શકવાનાં.”

પક્ષીઓ બોલ્યાં: “અમે પ્રયત્ન કરીશું.”

“ના, ના, ગીધ અને સમડીઓ તમને મારી નાંખશે. તમારું કલ્યાણ શામાં છે એ અમે સારી પેઠે સમજીએ છીએ. તમારે અહીં જ રહેવું ઇચ્છુ છે.”

પક્ષીઓએ સામી દલીલ કરી: “આટઆટલાં નાનાં પક્ષીઓ સૂરજ બાપજીના રાજ્યમાં રહે છે, તેમને તો મોટાં પક્ષીઓ કંઈએ ખાઈ જતાં નથી.”

પારધીની છોકરીઓ બોલી: “તમારી પાંખોમાં જરા જોર આવે અને તમે પોતાનું રક્ષણ કરતાં શીખો ત્યાં સુધી તો તમે રહો જ.”

“પણ આ પાંજરામાં જ્યાં સુધી રહીએ ત્યાં સુધી અમારી પાંખોમાં જોર આવે જ ક્યાંથી?” કેટલાંક પક્ષીઓએ પૂછ્યું.

“તમને દાણા તો નાંખીએ છીએ. ધરાધને ખાઓ. પેલો ઘેલો બુકો પક્ષી ભરમાવે તેમ ભરમાવો છો શીદને? દાણા ખાશો તો પાંખમાં કંઈક તાકાત આવશે, તેનો ત્યાગ કરીને દાલા મૂરખમાં કાં ખપો છો?” એમ કહીને જરા છણકો કરતી છોકરી જતી રહી.

કેટલાંકને હવે લાગવા માંડ્યું કે પારધીની છોકરીની વાત ખરી છે. પ્રતિજ્ઞાને લીધે જે દાણા પાંજરામાં તેમના તજેલા પડ્યા હતા તે તરફ તેમની નજર જવા લાગી. કેટલાકે પ્રતિજ્ઞા તોડી નાંખી અને દાણા ખાધા, પક્ષીઓમાં ગોલમાલ, સંશય અને કુસંપ દાખલ થયાં. કેટલાંક પક્ષીઓએ મૂળથી જ પેલા ઘેલા પક્ષીની શિખામણ સાંભળી જ નહોતી, તેઓ મજાક કરવા લાગ્યાં અને મગરૂરીમાં પાંખો ફફડાવીને કહેવા લાગ્યાં: “જુઓ, અમારામાં કેટલું બળ છે? હાથે કરીને તમે લોકો આપઘાત કરો છો. એમ સળિયામાં થઇને આજ સુધી કોઇ પાંજરા બહાર નીકળ્યું છે? અને આવા સરસ દાણાનો ત્યાગ કરવો એનો અર્થ જરા વિચારી તો જુઓ. એ તે બનવા જોગ છે?”

આ બધી વાત સાંભળીને પેલો ઘેલો પક્ષી દુઃખી થતો.

પારધીની છોકરીએ પોતાના બાપને બનેલી બધી વાત કહી. પક્ષીઓ વાતો કરે ને છોકરી તેમની વાતો સમજે એ તેણે માન્યું જ નહિ, પણ પેલા ઘેલા પક્ષીને ત્યાંથી કાઢીને બીજા પાંજરામાં તેણે એકલો પૂરી દીધો.

બધાંથી છૂટા પડતાં એ ઘેલો પક્ષી બોલ્યો: “જય થાઓ સૌનો. સૂરજબાપજીની પ્રાર્થના કરજો કે સૌને બલવાન કરે. તમે ફીકાં પડી જજો. લીલાં વૃક્ષ અને નીલ આકાશને પ્રાપ્ત કરવાનો એ જ એક ઇલાજ છે.”

પક્ષીઓની વચ્ચે એ ઉત્સાહનો આપનાર વૃક્ષ પક્ષી ન રહેતાં તેઓને તેમની ખોટ ભાસવા લાગી. સૌ દુઃખી થયાં.

પારધીની છોકરી આવીને થોડા તાજા દાણા પાંજરામાં નાંખી ગઇ. એની મીઠી મહેકથી પક્ષીઓનાં મ્હોંમાં પાણી છટયાં.

કેટલાંક પક્ષી બોલ્યાં: “ ભાઈઓ, દૃઢ રહો. કાકા કહેતા ગયા છે તે પ્રમાણે જ કરો. ”

બીજાં બોલી બોલ્યાં: “ અરે જાઓ જાઓ, કેવી અર્થ વગરની વાત ! દાણા ન ખાવાને અને સ્વતંત્રતાને શું લાગે વળગે ? રૂપાળાં પીંછાંની શોભાને અને આ પાંજરાને શું લાગે વળગે ? આપણે કેવા ફીકાં અને જાળીન થઈ ગયાં છીએ એનો વિચાર તો કરો. ઠાલા લોકોને શા સારું ભેગા થઈને હસાવો છો ? દુનિયામાં બધાં પક્ષીઓ જીવે. સઘળાં રૂપાળાં હોય છે કે નહિ ? ”

એટલે આવતાં કંઈક મોટા અજબ અવાજ આવવાથી વાર્તામાં ભંગાણુ પડ્યું. મંજીવક નામના પોકિયાનો એ અવાજ હતો. એ વિચિત્ર અવાજ સાંભળી પિંગલક જાગૃત થયો અને ખબરદાર થઈ પોતાના મંત્રીમંડળ સાથે મસલત કરવા વળગ્યો.

મદિરાસુરની મોહિની

૧

“ચક્રપુરમાં બકાસુર નામનો એક રાક્ષસ હતો. દરરોજ તે ખોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે ચક્રપુરવાસીઓને મારી તેનો આહાર કરે. એનો અત્યાચાર ઓછો કરવાને માટે તથા મર્યાદિત કરવા માટે ચક્રપુરના મુખીઓએ તેની સાથે એક કરાર કર્યો. તેની શરત એ હતી કે રોજ ખાવાને સમયે એક ગાડીભર ભોજન બકાસુરને માટે મોકલવું. એ ગાડીભર ભોજન તથા તે ગાડીને ખેંચનારા બે બળદ તથા તે ગાડીનો એક હાંકનાર એટલું બકાસુરે ખાઈ લેવું. આ શરતનો બંને પક્ષે સ્વીકાર કર્યો અને તે મુજબ બધા નગરવાસી બકાસુરનો આહાર બન્યા. આ કથા મહાભારતની છે.

દાડ એ કલિયુગનો બકાસુર નહિ તો શું ? મદ્રાસ પ્રાંતના ગરીબ લોકો તાડીદાડમાં રોજ જોટલું ખર્ચે છે તેટલા ખર્ચમાંથી એક જિલ્લાને ૧૦૦૦ ગુણુ ચોખા મળી શકે એમ છે. એટલે એક જિલ્લાદીઠ એક બકાસુર છે, અને તેને માટે રોજ ૧૦૦૦ ગુણુ ચોખા આપણે તૈયાર રાખવા જ જોઈએ. ગામના ગરીબ લોક, સ્ત્રી, પુરુષ, બચ્ચાં ભોજનમાંથી કાંઈક ને કાંઈક કાઢીને બકાસુરને બલિદાન ધરે છે. પેલો બકાસુર તો કેવળ પ્રાણુ લેતો હતો. આ મદિરાસુર તો ગરીબના પેટ પર પગ મૂકીને સંતોષ નથી માનતો, તેના પ્રાણુ લે છે એટલું જ નહિ પણ તેના ગૃહસ્થ ધર્મનો, તેના સદાચારનો, તેના સ્વાસ્થ્યનો નાશ કરે છે, અને

તેમ કરી તેના આત્માનો નાશ કરે છે. આ નવા બકાસુરમાંથી ગરીબોને મુક્તિ અપાવનાર કુંતીપુત્ર ક્યાં છે ?

૨

મહાભારતમાં થોડી વાત છોડી દીધેલી છે, તે આપણે પૂરી દઈએ. કુંતીપુત્રે કહ્યું: “બકાસુરને હણી હું પુરવાસીઓને છોડાવીશ.” પુરવાસીઓએ પહેલાં તો આનો વિરોધ કર્યો.

તેમણે કહ્યું: “આ રાક્ષસ અતિ બલિષ્ઠ છે. એનો વધ કરવો અશક્ય છે. એક વાર એને છેડયો કે પછી તે અત્યાચાર કરવા માંડશે, અને તેના અત્યાચારની સીમા ન રહેશે. નાહકનો પ્રયત્ન શા સારુ કરવો ? અને ધારો કે એને મારી શકીએ તો પણ શું એવા બીજા રાક્ષસ એનું સ્થાન ન લે ? આપણો દેશ રાક્ષસોથી ભરેલો છે. એક મરશે અને બીજો જાગશે, અને તે બીજો પહેલાના કરતાં પણ વધારે દુષ્ટ અને ધાતકી હોવાનો સંભવ છે.

આજકાલ સંપૂર્ણ મદિરા-બહિષ્કારની સામે વિરોધ કરનારાઓના જેવો પેલો ચક્રપુરવાસીઓનો વિરોધ હતો. “લોકો ચોરીથી તાડી કાઢશે, દારૂ સંતાડી રાખશે, દારૂ છોડવો અશક્ય છે. પરદેશથી આવશે તેને કેમ અટકાવશો ? જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દો.”

૩

એક ચક્રપુરવાસી ભારે દલીલબાજ હતો. તેણે વળી વધારે દલીલ કરી. અતિશય ચતુરાઈથી તે બોલ્યો: “બકાસુર કૂર છે, દુષ્ટ છે એ વાત તો સાચી, પણ તેના ભોજનને માટે માત્ર બે બળદ, એક ગાડી ચોખા અને એક ગાડીવાન એટલું જ આપવું

પડે છે ના ? એ બકાસુરનો મલત્યાગ તો પહાડ જેટલો છે. એ આપણી ખેતીને સુંદર ખાતર પૂરું પાડે છે. જો એ બકાસુરનો સદંતર નાશ કરશે તો એ ખાતરનું આપણને નુકશાન થવાનું છે. એટલે એને મારવા પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ.”

આજકાલ સંપૂર્ણ મહિરા-બહિષ્કારની સામે આ પ્રકારની દલીલો આપણા રાજ્યધુરંધરો કરે છે. આજે એ લોકો કહે છે કે: “ કરોડો રૂપિયાની આવક આપણને દારૂના મહેસૂલમાંથી થાય છે. એ આવક જશે તો બાળકોને કેળવણી કેમ અપાશે ? ” આ ઉપમા અસમ્ય છે, એ ઉપમામાંથી દુર્ગંધ આવે છે એ હું કબૂલ કરું છું. પણ દારૂથી થતો કુલનાશ, સદાચારનાશ, સ્ત્રીઓનો અશ્રુપાત જોઈએ, અને આની સામે તેમાંથી થતી એકીઅજીડી ઉપજને રાખીએ તો એ ઉપજની સાથે સરખાવવાને બીજું કયું ઉપમાન મળી શકે એમ છે ?

૪

વળી એક કથા છે. કેશ-વ્યાપાર (વાળનો વેપાર) કરનારો કાશીરાજ ધણા સમય ઉપર યુદ્ધમાં કાશીરાજને હરાવી અસુર વૃષપર્વાને રાજ્યનો અધિપતિ બનાવીને ગયો હતો. તે પોતાની પ્રજાનું પાલન જાણતો ન હતો. શહેરમાં મરકી ચાલી રહી હતી અને લાખો માણસોનું અલિદાન દેવાતું હતું. ગંગા કિનારે શબોના ઢગલા થતા અને લાખો સ્ત્રીઓ વિધવા થતી. તે વેળાના આચાર અનુસાર બધી સ્ત્રીઓ વિધવા થયે વાળ કઢાવતી, અને આ વાળના પણ ઢગલા થતા. રાજ આ કેશ એકઠા કરીને તેને વેચી વ્યાપાર કરવા લાગ્યો. જ્યારે તેને લાગ્યું કે મરકીએ શહેરમાં ધર કર્યું છે ત્યારે તેણે પેલા વાળ વેચવાના હકનું લીલામ કરીને રાજ્યની ખર્ચોનો ઠીક પ્રબંધ કરી લીધો.

આ સમયે કાશીના વૈદમંડળની એક સલા થઈ અને વ્યાધિને નિર્મૂળ કરવાને માટે કોઈ ઔષધીની શોધ કરવાનો ઠરાવ થયો અને તે અનુસાર પહાડ અને જંગલમાં વૈદ્યો નીકળી પડ્યા. એક ઔષધી મળી આવી તે લઈને વૃષપર્વાની પાસે જઈ વૈદ્યો બોલ્યા: “ મહારાજ ! આ ઔષધી દરેક નગરવાસીને આપવામાં આવે તો રોગ નિર્મૂળ થાય એમ છે. કૃપા કરીને એ વહેંચાવવાનો પ્રબંધ કરો.” રાજાને એ વાત ગળે ન ગિતરી. એણે મંત્રીઓને બોલાવીને પૂછ્યું: “ જો રોગ આ નગરમાંથી નાબૂદ થાય તો પછી વાળ ક્યાંથી મળશે ? અને વાળ જશે એટલે વાળના ઇન્જરામાંથી જે આવક થાય છે તે પણ પૂરેપૂરી બંધ થવાની. પછી રાજ્યખર્ચ શી રીતે ચાલશે ? કાંઈક રાજ્યખર્ચનું બીજું સાધન શોધીને પછી સુખે રોગનાશ કરવાના ઉપાય યોજો. પણ પહેલેથી એ ઉપાય લઈને રાજતંત્ર ચાલતું બંધ કરવાની વાત ન કરશો.”

મંત્રીઓ બોલ્યા: “ હાજી, હાજી.”

આજકાલ દારૂમાંથી જે ઉત્પન્ન આવે છે એને કેશ-વ્યાપારનો ઇન્જરો કહીએ કે બકાસુરમલ કહીએ ? બંને ઉપમાન ઉચિત છે એમ હું માનું છું. રમશાનમાં જતા પતિઓના વિરહદુઃખથી થતાં વિધવાઓના આકાશભેદી કટપાંતની વૃષપર્વા ઉપર કશી અસર ન થઈ. પેલી આવક બંધ થશે તેનું શું એ જ વિચાર રાજાને પીડતો હતો ! આજકાલ ઉત્પન્ન થતું દારૂનું મહેસૂલ સ્ત્રીઓના આંસુમાંથી અને લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, આંસુ અને લોહીથી બીનું થયેલું છે એમ કહેવામાં અતિશયતા છે કે ?

૫

એક વૃદ્ધ સ્ત્રી કૂવામાંથી આખો દિવસ પાણી ખેંચતી હતી. પણ પાણી ડોલમાં કેમે કરી આવે જ નહિ. ડોલમાં કાણું હતું. તે કાણું ન જોઈ તે ડોસી વિમાસણમાં પડી. “ આ પાણી કેમ નથી

ભરાતું ?” પાસે ફૂવો ખોદવાવાળો ઊભો હતો તે ખોલી ઊઠ્યો : ‘કેમ ડોસી, આ તમારો ફૂવો છે ? હું ફૂવો ખોદવાવાળો છું. જો તમારી મરજી હોય તો હું ફૂવો ખોદવાનો શરૂ કરું. ફૂવો ખૂબ ખોદવાથી પાણી ઉપર આવશે. હમણાં પાણી થોડુંક છે, પણ ડોલ ડૂબતી નથી !’ ડોસીની પાસે પૈસા શેના હોય ? અને ફૂવામાં પણ ખડકના થર ઉપર થર જામેલા હતા. પણ પેલાએ તો ખરો ઉપાય બતાવવાને બદલે ફૂવો ખોદવાનો ઉપાય બતાવ્યો. આજે સરકાર કહે છે કે દારૂતાડીનું મહેસૂલ બંધ થાય તે પહેલાં કાંઈ નવો કર નાંખવો જોઈએ. ડોલમાં મોટું કાણું છે તે કોઈ બતાવતું નથી મોટો લશ્કરી ખર્ચ, અસંખ્ય પદવીઓ અસંખ્ય નિર્રથક હોદ્દા ભોગવતા અમલદારો મ્હોં ખોલીને બેઠા છે ત્યાં તે મ્હોં બંધ કરીએ, કે કરફી ફૂવો વધારે ખોદીએ ? પેલું મ્હોં ન બંધ કરીએ ?

મંત્રીઓ ખોલ્યા : “આ શું કાંઈ જાણ્યા મૂક્યા વિના બકવાદ કરો છો ? તમે પોકારો છો કે ‘લશ્કરી ખર્ચ બંધ કરો, લશ્કરી ખર્ચ !’ લશ્કરી ખર્ચ શી રીતે બંધ થાય ? આજકાલનું રાજતંત્ર તમે સમજતા નથી. લશ્કર વિના એ તંત્ર નહિ ચાલે, દેશની સુરક્ષિતતા સરકાર વધારે સમજે કે તમે બકવાદ કરનારા વધારે સમજો ? રાજ્ય સરકારને જાળવવું છે કે તમારે જાળવવું છે ? અને એ ખર્ચ માટે બીજું સીધું અને સરળ સાધન ક્યાંથી મળે ? એટલે એ આવક ઉપર તો હાથ મૂકશો જ મા !”

કોઈ કહે છે : “એવી ભૂંડી આવકમાં હાથ ન ધાલો. તમારા જેવાએ પણ આવી આવક લેનારા રાજ્ય પાસેથી તમારો પગાર ન લેવો જોઈએ, એવા રાજ્યની તોફારી ન કરવી જોઈએ.” પણ મંત્રીઓને એ વાત ગળે નથી ઊતરતી. મંત્રીઓને પેલી છેદવાળી ડોલને માટે એકબીજાની માંહોમાંહે લડવું છે એટલે તે કોનું સાંભળે ? તેમને પોતાની જગ્યા કાયમ રાખવી છે, છેદ કાયમ રાખવા છે, અને કરના ફૂવા વધારે ઊંડા ખોદવા છે.

હાથે કાંતેલી કથા

[કથા તે વળી હાથે કંતાતી હશે? પણ રાજજીએ એ કરી બતાવ્યું છે. ‘યંગ ઇડિયા’ને સારુ સૂતરની સુંદર કથા રચી છે તેને પોતે ‘હાથે કાંતેલી કથા’ કહી છે. તેની મતલબ તો એ થયું કે રાજજીએ કથા ક્યાંયેથી ચોરી નથી, તે યાંત્રિક નથી, પણ પોતે જો અનુભવો લીધા છે તેમાંથી ઘડી કાઢેલી છે. તેથી હાથે કાંતેલા સૂતર જેવી પવિત્ર બધા રસવાળી છતાં આ જિંદગીની જેમ કરુણરસ-પ્રધાન તે કથા છે, તેથી તે હાથે કાંતેલી કથા કહી શકાય. હાથે એટલે જાને. આ રહ્યો તે કથાનો અનુવાદ.

ભા૦ ૬૦ ગાંધી]

તામિલ પ્રાંતના એક દૂરના ખૂણામાં, રાજકાજ પડતાં મૂકી, પાર્થસારથી ખાદીનું કામ કરી રહ્યો હતો. તે અવિવાહિત હતો અને એની મા એની સાથે રહેતી હતી. કાલિયુર અને આસ-પાસનાં ગામડાંઓના લોકોમાં તેનું પ્રચારકાર્ય ચાલતું. ગરીબ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ-ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ-ને ગાંધીયુગની વાતો સંભળાવતો, અને તેમના ઉદ્ધારના માર્ગ બતાવતો. તેના પ્રચારને પરિણામે માળિયા ઉપરથી અનેક જૂના રેંટિયા ઉતારવામાં આવ્યા, અને ચાલુ થયા. અને તેનો ગુંજારવ શરૂ થયો એટલે ગામના સુતારને નવા રેંટિયા બનાવવાનું સૂઝ્યું. આ નવી રોજીનું સાધન થયું, એટલે ‘કેમ તમારે રેંટિયો સુધરાવવો છે, કે નવાં કરાવવો છે?’ એમ ખેડૂતોને પૂછતાં તેનો હરખ માતો નહોતો. એ ગામડાંમાં જઈને એકાદ દિવસ જોઈએ તો પગદંડી ઉપર, માથે સૂતરથી ભરેલી તાડની ટોપલીઓ લઈને કાલીયુરના ગાંધી ખાદી

કાર્યાલય તરફ અર્ધે વસ્ત્રે અને પાવસ્ત્રે જતી ગરીબ સ્ત્રીઓની હાર જોવામાં આવે. કાર્યાલયમાં તેમની બીડ થતી. કોઈ પોતાનું સૂતર તપાસે તો કોઈ તેના ઉપર ઉડેલી ધૂળ ખંખેરે, કોઈ પોતાની ટોપલીમાં ૩ દાબીદાબીને ભરતી હોય તો કોઈ પરસેવાનાં ટીપાં પાડી રજેલા પૈસા અને આના ફરીફરીને ગણી જતી હોય. ઘરકામમાંથી જોડેલો સમય કાઢી લેવાય તેટલો સમય કાઢી તેમનો રૈટિયો તેઓ ચલાવ્યે જતી.

પોતાના ગૃહજીવનમાં થએલું આ પરિવર્તન જોઈને પતિઓનો આનંદ પણ ઉભરાઈ જતો હતો. ઐરાં આમ નવરાશના વખતમાં કામ કરી થોડું પરચુરણ લાવે તો બજારને દિવસે કામ લાગે એ કોને ન ગમે ? ત્રણ ત્રણ વર્ષ થયાં સૂકવણું પડ્યાં હતાં, બિચારા આકાશ તરફ મ્હોં વકાસીને, માયું ખંજવાળતા બેઠા રહેતા—આમાંથી કોંઈ આરો ? ઘણાંક પરદેશ મજૂરીએ જવાને માટે પરદેશયાત્રાના કાનૂનકાયદા વિષે પૂછપરછ કરતા હતા. લંકા અને પૂર્વના બીજા ટાપુઓમાંથી બગીચાવાળાઓના આડતિયાઓ મજૂરો નોંધાવવાનું કામ ધમધોઝાર ચલાવતા. ત્યાં તો એક દિવસ પાર્થસારથી કાલિયુર આવ્યો અને પોતાનું ખાદી કાર્યાલય ખોલ્યું.

પાર્થસારથીએ કૉલેજ કેમ છોડી, તેના બાપ નિરાશ થઈ કેમ ગુજરી ગયા, તેની મા કેટલી દુઃખી થઈ, અને તેને કેવી રીતે આશ્વાસન મળ્યું, આખરે પાર્થસારથી કાલિયુર કેવી રીતે આવ્યોઃ એ બધી કથા જો જોઈતી હોય તો વળી કોઈકે દિવસ કહીશ.

*

*

*

કોઠમાંથી ગાય છોડતાં છોડતાં એક વૃદ્ધ ખૂમ પાડી કહ્યુંઃ “ પવાઇ, હું ઢોરને જોઈશ. તું તારે કાંત્યા કર, આપુ ! શનિવારને હવે બે જ દહાડા રહ્યા. ”

પાર્થસારથીએ આ ગામને માટે સૂતરનો દિવસ શનિવાર ડરાવેલો હતો.

પવાઇએ કહ્યું: “સારું.” ઘરમાં છોકરાની આંખ આવેલી હતી, અને રો રો કરતું હતું એટલે ઘેર બેસીને કાંત્યા કરવાની સલાહ તેને ગમી. પોતાના છાપરાની આગળના આંગણામાં રેંટિયો કાઢ્યો અને બેસવાની માંચી અને પૂણીની ટોપલી લઇને તે મંડી.

આસપાસનાં ગામડાંમાં પણ આની આ જ કથા. પુરુષોએ ખેતરનું અને ઘરનું મોટું કામ ઉપાડી લીધું, અને સ્ત્રીઓ, ઘરડી જીવાન સૌ, રેંટિયો ફેરવવા લાગી. ઘરડીનું બિચારીનું આમ તો ગળું શું? પણ આ રેંટિયાના પુનરુદ્ધારે પોતાનો કસબ હાથ લાગ્યો એટલે જીવાન સ્ત્રીઓને તેઓ હંફાવવા લાગી. જીવાન સ્ત્રીઓનું સૂતર જડુંપાતળું અને રાંઢવા જેવું નીકળે ત્યારે ઘરડીઓ તેમની ઠેકડી કરતી. તેમનો હાથ બેઠેલો હતો, એટલે આંખે સૂએ નહિ અને આંગળી ધૂંજતી હોય તો યે, રમતાં રમતાં તે સુંદર સૂતર કાઢતી. જીવાનોને હજી આ કળા લાઘી નહોતી, પણ ધીમે ધીમે સૌનો હાથ બેસવા લાગ્યો અને પાર્થસારથી આ નવી શીખાડિઓનું સૂતર પણ સુધરતું જોઇને ફૂલાતો હતો.

“નાનપણમાં શીખતાં કાંઈ વાર લાગે?” તે પોતાના જની દોસ્ત અને સાથી સુબ્રહ્મણ્યમને કહેતો.

સુબ્રહ્મણ્યમને પેલી ધૂંજતી લથડતી ડોસીઓને માટે પક્ષપાત હતો, અને છોકરીઓ ખરાબ સૂતર કાંતી લાવે તો ચટ તેના રોજમાંથી પૈસા કાપી લેવાને તૈયાર થતો. તે કહે: “આવું સૂતર લઇને વણકર શું કરે? એમાંથી જાડા કાચળા થાય!”

પણ પાર્થસારથી કહે: “બધાં ઝપાટાબંધ સુધરી જવાનાં. જો, આ જો” કહીને તેણે હમણાં જ તપાસેલી સૂતરની એક આંટી તેના તરફ ફેંકી.

આમ દર શનિવારે સૂતર આવ્યે જતું અને કાર્યાલયની ભીંત સાથે ખડકાતાં રોજ રોજ મોટો થતો જતો સૂતરનો ઢગલો જોઈને પાર્થસારથી અને તેના સાથીઓ ખુશ થતા.

*

*

*

કાલિયુર કાર્યાલયમાં ખાદીની ઉત્પત્તિ વધવા લાગી. વળી પાછું સૂકવણું પડ્યું, ફૂવામાં પાણી સૂકાઈ ગયાં. ખેડૂઓ ખિયારા પાછા વિમાસણમાં પડ્યા. સ્ત્રીઓને તો વિચારવાનો કે ચર્ચા કરવાનો સમય નહોતો. તે તો ખિયારીઓ આખો દિવસ તે ભલી અને તેમના રેંટિયા ભલા—દિવસ અને ચાંદરણી રાત. પાર્થસારથીનું નાનું કાર્યાલય આ લોકોને પહોંચી વળતાં ચાક્યું. તેના રૂના ઢગલા તો સૂરજમાં હિમ પીગળી જાય તેમ ઝપાટાબંધ ઊપડી જતા. સૂતરની ટોપલોઓ એટલી તો આવવા લાગી કે એ બધા સૂતરને ક્યાં ખડકવું એ પણ સવાલ થઈ પડ્યો. ગામનો પટેલ ભલો હતો, અને તેની સાથે દોસ્તી હતી એટલે તેણે સૂતરને ભરી રાખવાને માટે એક ખાલી છાપરું શોધી આપ્યું. સૂતર આવે તેટલું વણાવતાં અને વણાય તેટલું વેચી નાંખતાં તેને મુશ્કેલી પડવા લાગી. તેણે ઉત્તરમાં પોતાના કેટલાક મિત્રોને લખી પોતાની મદદે આવવા કહ્યું. કેટલાકને આમાં રસ પડ્યો, અને બીજા મિત્રોને પણ મદદ કરવાને કહ્યું. આખરે મુંબઈના ખાદીરાજા જેરાજાણીની સાથે નિયમિત ખાદી લેવાનું થયું. આ થયું એટલે વળી કાંતવા માટે રૂની માંગ વધી, અને બધાં ગામડાંઓમાં જાગૃતિનો પાર ન રહ્યો. કાલિયુરમાં તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઉત્સાહ અને જીવન. કાલિયુરમાં ચાલી રહેલી અદ્ભુત પ્રવૃત્તિ જોવા દૂરદૂરનાં ગામડાંઓના લોકો ઉભરાતા.

“તમારી ખાદી સારી છે, પણ હજી સુધારો થઈ શકે એમ છે. થોડી વધુ ન કરો શકો? તો ઝટ ઊડી જશે.”

ખાદીરાબ્બાનો ઉપર પ્રમાણે એક દિવસ પાર્થસારથી ઉપર કાગળ આવ્યો. પાર્થસારથી કાગળ વાંચીને હસ્યો, અને મનમાં બોલ્યો: “જેરાબાણીની દુકાનમાં માલ જરા પડી રહેલો લાગે છે. એટલે હવે એને કુમાશ જોવાની પુરસદ મળી છે.”

પાર્થસારથીએ વણકરોને કહ્યું કે ભાઈ જરા ઘટ વણતા જાઓ. જેરાબાણીને હવેનો માલ ગમ્યો અને તેણે પાર્થસારથીને ખાસ ધન્યવાદ આપ્યો. થોડા વખત પછી પાછો એક કાગળ આવ્યો: “કુમાશ સુધરી છે, અને ઘરાકોને ખાદી પસંદ પડી છે. પણ બધા તાકા એકસરખા નથી હોતા. તમે વણકરોના ઉપર જરા વધારે ચીવટ રાખતા જાઓ.”

આવો ખાદીરાબ્બાનો કાગળ આવ્યો. જરૂર મુંબઈમાં ખાદીના બજાર પાછા મંદ પડ્યા હોવા જોઈએ.

“આમ તે કાંઈ ચાલે કે ?” મુશ્કેલીયમ ચીડાઈને બોલ્યો, “આ માણસ આપણને ચૂસવા માગે છે.”

“ના, ના,” પાર્થસારથીએ કહ્યું, “ભાઈ, એણે પણ એના ગ્રાહકને મંત્રાવવા રહ્યા ને ? અને તેમ ન કરે તો એનો માલ શી રીતે ખપે અને આપણને મદદ શી રીતે કરે ?”

પાર્થસારથી વણકરો સાથે જરા કડક થવા લાગ્યો. ગુરુવારનો દિવસ વણકરોને પોતપોતાના તાકા લઈને આવવા માટે નક્કી થયેલો હતો. પાર્થસારથીએ દરેક તાકાને બરોબર તપાસી તેની ખોડ વણકરોને બતાવવા માંડી. એક બે અઢવાડિયાં પછી તે કુમાશ ઉપર એટલો તો ભાર દેવા લાગ્યો કે તેણે સૌને ચેતવણી આપી કે અમુક કસોટીથી જે માલ ઊતરે તેની વણાઈ ઓછી આપવામાં આવશે.

વણકરોને આ નવી પદ્ધતિ ન ગમી, કેટલાકે વિરોધ કર્યો, પોતાના હિસાબ કરી લીધા અને પોતાના જૂના ધણી મિલના

સૂતરવાળા વેપારીઓની પાસે ગયા. પણ ધણાકને થયું કે એમ કરવામાં માન અને ધન બંનેની હાનિ છે, કારણ તેમને તો તેઓ એકવાર બાર હાથના નમસ્કાર કરીને આવ્યા હતા. એટલે પાર્થ-સારથીનું ગાફું ચાલ્યા કીધું.

*

*

*

જેરાળણીની માગણી પહેલાં જેટલી ઝડપથી આવતી નહોતી. એટલે એક કાગળમાં પાર્થસારથીએ પૂછ્યું: “કેમ, માલ હવે ગમે છે ના?”

થોડા દિવસ રહીને કાગળ આવ્યો:

“વાણાટમાં એકંદરે સુધારો તો છે. તમે વધારે કાળજી આપી રહ્યા છો તેથી આનંદ થાય છે. પણ હજી ખામી ઠીક ઠીક છે. અમારે તો અમારા ઘરાકોને રીઝવવા રહ્યા. તેઓને મિલના કપડાંની સફાઈ જોઈએ. અમે તમને મદદ કરવાને તો તૈયાર છીએ, પણ તમારે પણ જાણવું જોઈએ કે માલ તુરત ખપે એવો ન હોય તો અમારું શું ચાલે?”

પાર્થસારથીનું ગાફું ગમડયે જતું હતું. જ્યારે વણકરો કપડું લઈને આવે ત્યારે તેને ચીડાવું પડતું. દયા દિલમાં આવતી હોય, અને કડક થયા વિના ચાલે નહિ.

પહેરણની ખાદીનો એક ટુકડો આવ્યો હતો તે જોઈને તેણે એકવાર કહ્યું: “આ આવું કેમ? આ જગ્યાએ વણાટ આણું અને ઘટ કેમ છે?” વણકર ખિચારા રીઠા થઈ ગયેલા હતા. આ વણકરે જવાબ આપ્યો: “હવે વધારે સારું વણશું.”

“એ નહિ ચાલે. આ વખતે ચાર આના કાપી લઉં છું.”

“ઓ બાપ! એમ તે થાય? મારા પેટ ઉપર પગ ન મૂકો, ભાઈ!” વણકર મોટે સાદે બોલ્યો.

અર્ધાક કલાક સુધી પેલાની વીનવણી, અને પાર્થસારથીની બહારની કડકાઈ ચાલી રહી. આમ ઘણો સમય ગયો, પણ વણાટ

અને કુમાર બીજી શી રીતે સુધારાય ? અને મુંબઈના ગ્રાહકોને શી રીતે રીઝવાય ? મુંબઈગરાઓ તો મિલના કાપડ જેવી જ ખાદી હોય તો પહેરે.

“ આ નહિ ફાવે. આપણી ખાદી અહીં જ ખપાવવી જોઈએ.”
પાર્થસારથીએ એક દિવસ સુષ્મણ્યને કહ્યું.

સુષ્મણ્યમ હસીને બોલ્યો: “ આ લોકોને એક ધોતિયાનો દોઢ રૂપિયો આપતાં તો બાપના બાપ આવશે—મિલનાં ધોતિયાં એટલી જ કિંમતમાં બે મળે ત્યાં સુધી શી આશા રખાય ? ”

પાર્થસારથી બોલ્યો: “ વાત સાચી. પણ આપણે પ્રયત્ન કર્યો જ છૂટકો છે. આપણે બજારો દર અડવાડિયે ભરાય છે ત્યાં જઈએ. આપણાથી મુંબઈના સુરીઆની ફક્કોને માટે વૈતરાં ન થાય. ”

*

*

*

“ આ શું ? જોને અહીં વાણા કેટલા ઓછા છે ? આ મચ્છરદાની વણી છે કે ધોતિયું ? આને માટે પૈસા ન મળે. એ તું જ લઈ જા.”

“ ઓ બાપ ! એને હું શું કરું ? ”

“ સુષ્મણ્યમ ! આ માણસને કહી દો કે અમને આવા માલ ન પરવડે. એને કહો કે એ ઘેર લઈ જાય અને બહાર વેચી આવે અથવા સૂઝે તે કરે. હું બીજાના તાકા જોઉં છું. એ એકલા ઉપર બધો વખત શી રીતે આપું ? ” વણકર બિચારો ભોઠો પડ્યો, સ્તબ્ધ બિભો રહ્યો. પાર્થસારથી આ વેળા ખરેખર ચીડાયો છે એમ એ સમજ્યો. અગાઉ પાર્થસારથી ગમે તેટલું ચીડાય પણ તેની કડકાઈ અને ધમકીથી ગરીબ વણકરોને થયરાટી નહિ છૂટતી. ગમે તેટલી કડકાઈ કે સપ્તાઈ હોય તો પણ

આંખમાં દ્યા હોય તે છૂપી રહે ? ગરીબની શકરી આંખ દ્યાને ઝોળખ્યા વિના રહે ? પણ આજે તો પાર્થસારથી સાચે જ ચીડાયો હતો.

“ અહીંઆં શા સારુ ઊભો છે ? એ ચાલવાનું જ નથી. અતિશય ખરાબ કપડું છે. જા અહીંથી. ” પાર્થસારથીએ ક્રોધમાં તાકો ફેંકી ગર્જના કરી અને બીજા માણસનો માલ તપાસવા માંડ્યો.

“ પણ, સાહેબ.... ” વણકર બોલવા જતો હતો.

“ ના ના ” કહી પાર્થસારથીએ તેને તોડી પાડ્યો.

વણકર બોલ્યો: “ આ અઠવાડિયે મારો છોકરો મરી ગયો. ”
પાર્થસારથીએ શરમાએલે મોઢે બીંચે બેસ્યું.

વણકરે પોતાની કથા આગળ ચલાવી: “ ને સાહેબ, એની માથે માંદી છે. ઇશ્વર જાણે તેનું શું થશે. ઘરમાં કશી વાતનું ઠેકાણું નથી. એવામાં કામમાં ચિત્ત શેનું લાગે ? શાળને કારે મૂકવી પડત. પણ ચૂલે હાંડલાં ચડાવવાં બેઠાએ ? એટલે મેં શાળ ચલાવી. પણ હાથ શાળ પર હતા ત્યારે મન બીજે કામ કરતું હતું. ભાઈ, આ વેળા જવા દો. અત્યાર અગાઉ મેં કોઈ વાર તમને નાખુશ કર્યા છે ? ”

આ વેળા જરા હળવો પડી પાર્થસારથી બોલ્યો: “ એ તે કંઈ કારણ કહેવાય કે ? હું આવા કપડાંને કરું શું ? ઘરાકને હું કહું કે વણકરનો છોકરો મરી ગયો હતો ? ”

“ ભાઈ સાહેબ, આટલી વાર જવા દોને. ”

“ ના, આ તાકો તો નહિ જ રાખું. લઈ જાવ એને ઘેર. ”
એકવાર બોલી ચૂક્યો એટલે પાર્થસારથી નિશ્ચય શી રીતે ફેરવે ?

ગરીબ વણકર રોતાં રોતાં બોલ્યો: “ મારું સત્યાનાશ જશે. મારાં છોકરાં આ અઠવાડિયે બૂબે ટળવળશે. ” આટલું બોલી ધરતી પર લાંબો થઇ પાર્થસારથીના ચરણસ્પર્શ કરી માશી માગવા લાગ્યો.

“ સુપ્રહ્મણ્યમ, આપો આ માણસને પૈસા. ” “ પણ જોજો હવેથી આવાં બહાનાં નહિ ચાલે. તારો છોકરો કેવડો હતો ? ”

“ અરે ! જીવાનજોષ સત્તર વરસનો. ” ગરીબ વણકર બોલી ગયો. “ કેટલાં વરસ થયાં એને હું વણાટકામ શીખવતો હતો. અને હવે શાળ પર બેસતો થયો હતો અને ઘડપણમાં મને મદદ કરતો થયો હતો ત્યાં તો ઇશ્વરે એને બોલાવી લીધો. ”

બાકીના તાકા મૂંગા મૂંગા જોવાયા. પાર્થસારથીની ટીકા કરવાની હિંમત જ ન આવી. આપણે કંઈક કરીએ ને પાછું તે ન સુધારાય ત્યારે જેમ પસ્તાતા વિમાસતા બેસીએ છીએ તેવી દશા પાર્થસારથીની હતી. જમતાં પણ એની એ જ વૃત્તિ રહી. તેની માએ પણ કંઈ સવાલ પૂછ્યા બિના તેને પીરસ્યું.

એ રાત્રે એને બહુ થોડી ઊંઘ આવી. સવારે વહેલો ઊઠી પથારીમાં બેસીને પ્રાર્થના કરી તે સ્વસ્થ થયો. બીજે દિવસે પાછો તે આનંદી દેખાવા લાગ્યો. તેની મા અને સુપ્રહ્મણ્યમ બન્નેનો જીવ હેઠે બેઠો.

*

*

*

પાર્થસારથી બોલ્યો: “ આ એકધારા વણાટ માટેની માગણી અર્થ વિનાની છે. ખાદી એટલે ખાદી. એમાંથી વણકરના સુખ દુઃખને તમે કેમ અળગા કરી શકો ? આજે વણકર આનંદમાં હોય અને તેનાં હાથ, પગ અને આંખ સરસ રીતે કામ કરતાં હોય. કાલે તેને દુઃખ આવી પડે. પણ દુઃખમાં એ તેનાથી શાળ છોડાવાની ? અને એક દિવસ શાળ છોડે તો બીજે દિવસે તેને

દોડાદોડ કરવી પડે. એ સંચાની શાળમાં જેમ કૃત્રિમ રીતે કાંઠલો જાય અને આવે તેમ અહીં કંઈ બનવાનું હતું ?”

સુબ્રહ્મણ્યમ તો વણાટશાસ્ત્રી હતો. એટલે તેણે પાર્થસારથીની ટીકાનો અર્થ પોતાની રીતે કર્યો.

“ સાચી વાત છે. સૂતરને ગમે એટલું સરખું કરીએ તો પણ ખાદીમાં સરખાપણું શી રીતે આવે ? ક્યાંક વાણો પાતળો હોય તો વણાટ આણું દેખાય. એમાં આપણું ન ચાલે. હમેશાં વણકરનો કંઈ થોડો જ વાંક હોય છે ?”

“ આપણે આ મુંબઈગરાઓને કહી દેવું જોઈએ કે હાથશાળ અને રેંટિયામાંથી તેમણે મિલના કાપડની આશા ન રાખવી. હાથશાળ તે હાથશાળ અને રેંટિયા તે રેંટિયા. ”

“ બરાબર, ” સુબ્રહ્મણ્યમે ટાપસી પૂરી, “ અને ગાંધીએ કાંઈ કાલિયુરમાં તેમને માટે મિલ નથી બિલી કરી, કે જ્યાં મિલ બંધાવ્યાના પૈસા ખર્ચ્યા વિના મિલનું કાપડ મળે. ”

સાચું જ તો. ગાંધીએ તો ગૃહઉદ્યોગ બિભો કર્યો છે અને તેમ કરીને હજારો સ્ત્રી-પુરુષોની સેવા કરી છે. ફેશન અને ટેસ્ટવાળાઓએ દરિદ્રતા અને દુઃખમાં થતાં સેવામાં સૌંદર્ય બાળવું પડશે, સુંદર કુમાર અને સરખા વણાટની આશા ન રાખવી.

આમ ખાદીના માનસશાસ્ત્રની ચર્ચા ચાલી રહી હતી ત્યાં ઉતાવળે પગલે એક ડોસી આવી અને પાર્થસારથીના પગ આગળ થોડા પૈસા ફેંકી ટ્રસકે ટ્રસકે રોવા લાગી.

“ પણ છે શું ? ” પાર્થસારથીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું. ધૂળ જેવી વાત માટે રોવાની આ કાંતનારી સ્ત્રીઓની ટેવની તેને ખબર હતી.

“ભાઈસાહેબ, લ્યો તમારા આ પૈસા. મારી આંધળિયાની લાકડી એક વિધવા દીકરીને હમણાં જ દાટીને આવી છું, હવે મારે જીવવું શા સારું?”

“પણ છે શું?” પાર્થસારથીએ પાછું પૂછ્યું.

“મને મરવા દો. આ લ્યો તમારા પૈસા; મારે નથી જોઈતા.”

“મૂરખ આ મા, રોતી રહી જી અને વાત તો કર કે તારે જોઈએ છે શું?” પાર્થસારથીએ દયાભર્યે અવાજે કહ્યું.

“ભાઈસાહેબ, રામકૃષ્ણ કહે છે કે મારું સૂતર આ વેળા બહુ જાડું છે, અને એકસરખું નથી, અને એમ કહીને મારો એક આનો કાપી લીધો છે. આ બધા દિવસ સૌથી સારામાં સારું સૂતર મારું નહોતું આવતું કે? ઘણીયે વાર મેં મારી દીકરીને પણ કહ્યું છે કે બીજાની જેમ ગમે તેવું સૂતર ન કાંતતાં તેણે કાળજીથી સુંદર સૂતર કાંતવું જોઈએ. અમારું સૂતર તો જાણે રૂપેરી તાર જેવું હમેશાં રહ્યું છે. સૂતરની જેને કાંઈ પણ ગમ હોય એવા કાંઈ પણ વણકરને પૂછો ને?” આટલું બોલી તે પાછી ઘૂસકે ઘૂસકે રોવા લાગી અને તેના રોવામાં તેના શ્વેદ ફૂંખી ગયા.

મુખ્યત્વેયમે તેને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને કહ્યું: “મારું સૂતર હોય તો સારા સૂતરની કંતાઈ મળે અને ખરાબ હોય તો કંતાઈ ઓછી મળે. સૂતર સરખું ન હોય તો વણકર શું કરે? કાલે જ વણકરો ખૂબ પાડતા હતા.”

એટલે ડોસીએ લંબાણથી કથા કહી: “લેઈ લો તમારા પૈસા; નહિ જોઈએ. મારી નોંધારાની આધાર, આંધળિયાની લાકડી મારી દીકરી આ દુઃખી જગતમાં જેમ તેમ દહાડા ગાળવામાં મદદ કરતી હતી તે બિચારી એક દિવસના તાવમાં

પરમ દિવસે મરી ગઇ. પણ ઈશ્વરે મને નહિ બોલાવી લીધી, કે બાધા વિના કેમ જીવવું એ એ ન બતાવ્યું. ચોખાનું ઘોણુ પીને પાપી પેટ ભરવા માટે રડતાં રડતાં અને આંસુ લૂછતાં લૂછતાં મારે કાંતવું પડ્યું કે જેથી અઠવાડિયાનું મારું સૂતર ઓછું ન થાય. આ દુઃખમાં સૂતર જરા જાડું થયું હોય, મારા જેવી ગરીબને શા સારું સતાવે છે? મારી પડોશણુ પાસે મેં પૈસા ઉધાર લીધા—ઇશ્વર ભલું કરે બિચારીનું—મારા ઘરમાં દીકરીને ભોંયે નાંખેલી હતી અને એક પૈસા નહોતો ત્યારે તેણે મદદ કરી, ગયા બળ્લરના દિવસે બાજરી ખરીદવામાં મારા બધા પૈસા ગયા. બે અઠવાડિયામાં પડોશણુને એનો રૂપિયો પાછો આપવા પડશે. અને મારી છાતી ફાટતી હતી છતાં પણ મેં કાંત્યું. તે સૂતરને માટે તમે એક આનો ઓછો આપો છો? આવતે અઠવાડિયે તો કદાચ તમે બે આના કાપી લેશો. મારે મારું પેટ શેણુ ભરવું અને કરજ કેમ ચૂકવવું? બધું મારું જીવ્યું.”

“સુપ્રહ્મણ્યમ” પાર્થસારથીએ કહ્યું, “જ સૂતરખાતામાં અને રામકૃષ્ણને કહે કે આ બાઈના પૂરેપૂરા પૈસા ચૂકવે. એને પૈસા આગળથી શા સારું ન આપવા? જાઓ ડોસી, જાઓ, તમને પૂરા પૈસા મળશે, રોશો મા.”

ડોસીએ પૈસા વીણી લીધા અને ચાલતી થઈ.

“આ સવાલનો કેમ ફડચો કરીશું?” પાર્થસારથી પોતાની માને માટે ફૂવેથી પાણી કાઢવા જતાં જતાં પોતાના મન સાથે મોટેથી બોલ્યો.

ફૂવે ઘડો લઈને ઉભેલી તેની માતાએ ડોસીની દરુણ કથા સાંભળી હતી. તેણે નિસાસો નાંખ્યો: “આપડી ડોસી!”

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા માટેના

અભિપ્રાયો

ગુજરાતમાં આજ સુધીમાં આરંભાયેલી અને અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ ગ્રન્થમાળાઓમાં સાહિત્યના પ્રકાર અને સસ્તાપણામાં કદાચ આ માળા સૌને પાછળ મૂકી દે છે... ધરછીએ કે ગુજરાત આ નવીન ગ્રન્થમાળાનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવશે.

સૌરાષ્ટ્ર.

*

ગુજરાતમાં સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય તરફથી સસ્તું સાહિત્ય બહાર પાડવામાં આવ્યું; ત્યારપછી નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી તેથી પણ સસ્તું સાહિત્ય બહાર પાડવામાં આવ્યું; અને હવે પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી તેથી પણ સસ્તું સાહિત્ય બહાર પાડવામાં આવે છે તે જોઈ ક્યા સાહિત્યપ્રેમીને આનંદ નહિ થાય ?

નૂતન ગુજરાત

*

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા ધગધગતી રાષ્ટ્રીય જ્ઞાવના, સ્વાર્પણના ઉત્સાહ અને દેશાભિમાનનાં ઓજસ પ્રગટાવતું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં પ્રસરાવવાના કામમાં સુંદર સેવા કરતી રહી છે.

બ્રહ્મદેશ

રૂપિયા બે ભરી આજે જ ગ્રાહક બનો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગીઆરી સામે : અમદાવાદ

અમારું ક્રાન્તિકારી સાહિત્ય

ક્રાન્તિ	૦—૬—૦
ક્રાન્તિકારી લગ્ન	૦—૩—૦
‘૧૮૫૭’ (અળવાની બીજી બાજુ)	૦—૩—૬
છટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦—૬—૦
અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ	૦—૪—૦
વીરની હાકલ	૦—૧૨—૦
કોરીઆની લડત	૦—૩—૦
રાષ્ટ્રગીત	૦—૧૨—૦
કારાવામની કલાણી	૦—૧૨—૦
ખેડાની લડત	૧—૮—૦
અંપારણ્યમાં ગાંધીજી	૧—૮—૦
અસહકાર	૨—૮—૦
ધર્મયુદ્ધનું રહસ્ય	૦—૨—૦
તપસ્વીનાં તાતાં તીર	૦—૧—૬

બીજાં પુસ્તકો

દ્વિરેકની વાતો	૧—૪—૦
ચુંબન અને બીજી વાતો	૧—૪—૦
ગાંધી મણિમહોત્સવાંક	૧—૪—૦
રામ અને કૃષ્ણ	૦—૧૦—૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૦—૮—૦
મદિરાપ્રતાપ (કાચું)	૧—૪—૦
,, ,, (પાકું)	૧—૮—૦
અનંતા	૦—૮—૦
પ્રસ્થાન કાઢલો	
પુ. ૧-૨-૩-૫-૬-૭	
-૮-૯. દરેકના	૩—૦—૦

દરેક રાષ્ટ્રપ્રેમી સ્ત્રી-પુરુષે આ પુસ્તકો વાંચવાં જ જોઈએ.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

પૂ. ગાંધીજી, સરદાર વલ્લભભાઈ અને ખીજા
ચુનંદા સૈનિકો જેલમહેલમાં બેઠા છે ત્યારે—
હવે આ લડત કેમ આગળ ધપાવશો ?

એ બાણુવું હોય તે વાંચો

વીરની હાકલ

એટલે બારડોલી સત્યાગ્રહ સમયે જે ભાષણો સાંભળી સાંભળીને
ગૂજરાતના ખેડૂતો ગાંડા થયા હતા, બારડોલીની કથાઓ
વીરાંગનાઓ બની હતી, યુવકો મંત્રમુગ્ધ બન્યા હતા; જે
ભાષણોએ ‘ માટીમાંથી માણસો ’ ધડચા હતા; જે ભાષણોના
ભણકારાથી બેરીઅંદરના ડોશીમાએ ગૂજરાતમાં લેનીન
પાક્યો છે એવી આગાહી કરી હતી, જે ભાષણો
પત્રિકાઓમાં વાંચીને ગૂજરાતના સાહિત્યકારો પણ
ચકિત થઇ ગયા હતા તે અંગારા જેવાં

સરદાર વલ્લભભાઈનાં ભાષણોનો સંગ્રહ

પૃ. સંખ્યા ૨૨૫

કનુ દેસાઈ

પૃ. સંખ્યા ૨૨૫

એન્ટીક સારા કાગળ

કૃત

૨૬ હલકા કાગળ

છૂટક કિં. ૦-૧૨-૦

સુંદર મુખચિત્ર

છૂટક કિં. ૦-૬-૦

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાના આલોકોને સારા કાગળની નકલ વાર્ષિક ફાં
આઠ આને પડે છે. આજે જ રૂ. બેનો મ. ઓ. કરી વાર્ષિક આલોક બં

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

મુ'બંધતા એજન્ટ : સી. જમનાદાસની કુ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

